

INHOUD

OMGAAN MET VERLIES

Pastorale vragen rond crisis en geloof

dr. Ruard Ganzevoort

Inleiding	1
Deel I Crisis en geloof	5
Verlies	7
Situaties verschillen	11
Verhalen verschillen	15
Crisis	22
Crisissignalen	29
Reactiepatronen	32
Crisis als geloofszaak	39
Verwerkingsvormen	45
Geloofsfuncties	48
Verdieping	57
Vernieuwing	68
Aanvechting	75
Blokkering	86
Deel II God en het lijden	95
Geen snel antwoord	97
Wording	103
Breuk	106
Herstel	109
Toekomst	112
Vier verhalen	116
Geloofsantwoorden	119
Voorzienigheid	123
Heeft bidden zin?	130
Verzoening en verlossing	135

Deel III Troost en pastoraat	139
Troost	141
Pastoraat	145
Crisispastoraat	150
Pastoraat in thema's	157
Pastoraat in typen	164
Pastoraat in verhalen	168

(paginanummers in deze versie komen niet overeen met de gedrukte uitgave)

INLEIDING

Dit boek gaat over misschien wel de moeilijkste vragen van het leven. Waar is God als wij met lijden te maken hebben? Hoe kunnen we leven in een wereld die zo bol staat van de pijn? Het zijn vragen waar we mee worstelen, waar we soms een antwoord op denken te hebben gevonden, en dan opeens gebeurt er weer iets waardoor ons wankele evenwicht opnieuw wordt verstoord.

Ik heb het niet zomaar geschreven. Het is niet zo dat ik denk alle antwoorden te hebben. Veel meer is het zo dat ik door de jaren heen me gedwongen heb gevoeld de vragen in alle ernst onder ogen te zien. Dat heeft te maken met mijn eigen leven, met wat ik zelf heb meegemaakt. Het begon met de 'gewone' vragen die ik als iedere opgroeiende jongere had, versterkt door een paar ingrijpende ervaringen en doordat mijn ouders me al jong aandacht en zorg bij brachten voor de tallozen die zoveel meer pijn en moeite te verdragen hebben op deze aarde. Het speelde mee bij allerlei zaken die zich in mijn leven voordeden, met name toen ons vierde kind op een leeftijd van zeven weken aan wiegedood stierf.

De behoefte om te schrijven heeft ook te maken met wat ik in mijn werk als predikant tegenkom. Er is wel gezegd dat het werk van een pastor er uit bestaat dat hij of zij van crisis naar crisis holt om mensen bij te staan. Dat is een beetje overdreven, maar er zit een kern van waarheid in. Als voorganger van een gemeente mag je voortdurend mee leven met mensen op de mooie, maar vooral ook op de verdrietige punten van hun leven. Veel vaker dan anderen heb je zo van heel dichtbij te maken met dood, ziekte, echtscheiding, mishandeling en misbruik, werkloosheid, enzovoorts. Dat is een buitengewoon waardevolle taak, maar het scherpt ook de vragen aan. Wat betekent geloven dan nog? Wat hebben we er aan? Kunnen we mensen in nood werkelijk iets bieden?

Tenslotte komt dit geschrift voort uit het onderzoek dat ik gedaan heb. In 1994 ben ik gepromoveerd op een onderzoek naar de wisselwerking tussen geloof en crisiservaringen. De

aanleiding was dat je ziet dat sommigen in een crisis steun aan hun geloof kunnen beleven, terwijl anderen er in vastlopen. Bij het onderzoek stonden een paar vragen centraal: Welke invloed hebben crisiservaringen op het geloof? Welke invloed heeft geloven op het ontstaan en op de verwerking van een crisis? Welke factoren bepalen deze wederzijdse invloed? Vanuit psychologische en theologische invalshoeken heb ik geprobeerd deze vragen duidelijker voor ogen te krijgen en iets van een antwoord te formuleren. Ik zal in dit boek ook herhaaldelijk naar dat onderzoek verwijzen.¹

Het lijkt mij dat u dit boek ook niet zomaar leest. Als je de moeite neemt om over dergelijke onderwerpen te lezen, dan heb je daar een bedoeling mee. Dat kan een persoonlijke reden zijn. Juist wie zelf gedwongen is om de vragen te doorleven zal geïnteresseerd zijn in het onderwerp. Het kan ook zijn dat u in uw omgeving of in uw werk mensen tegenkomt die met lijden te maken hebben en dat u zoekt naar een handreiking om hen zo goed mogelijk bij te staan.

In dit boek heb ik beide groepen voor ogen. Bij lezingen die ik regelmatig over het onderwerp geef komen in de vragen ook steeds beide kanten naar voren: de kant van de mens in nood, die vraagt hoe hij of zij verder kan, en de kant van de omstanders, die vragen hoe ze het beste kunnen helpen. Ik zal er wel niet aan ontkomen af en toe iets te abstract of te technisch te schrijven, vooral wanneer het gaat om achterliggende vragen en structuren. Ik heb geprobeerd om het wel zo leesbaar mogelijk te houden.

Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel komt vooral aan de orde hoe mensen met lijden, verlies en crisis omgaan, en welke rol geloof daar in speelt. In het tweede deel gaat het over de diepe theologische vraag van 'God en het lijden', waarbij ik probeer te laten zien dat er vanuit de

¹ Ganzevoort, R.R. (1994) *Een cruciaal moment. Functie en verandering van geloof in een crisis*. Zoetermeer

Bijbel een eerlijke en evenwichtige benadering mogelijk is. In het derde deel gaat het over troost en crisispastoraat.

Het kunstwerk dat op de omslag staat is gemaakt bij het thema van dit boek door Glasatelier Veenhof in Doorn. Het geeft de spanning tussen de heilheid en de gebrokenheid van het leven weer. De scherven van het leven zijn aanwezig en zichtbaar, maar in de verwerking vormen ze een veelkleurig totaal, dat in een afgerond geheel komt te staan. Verwerking betekent niet dat het weg is. Daarom is de glazen bol open. Je kunt er nog steeds bij, en je kunt je er nog steeds aan snijden. Daar blijft het echter niet bij. Er is tegelijk de heilheid, waardoor we de scherven onder ogen kunnen zien.

Het object kan ook een tweede betekenis krijgen. Ik zie er ook de buik van een zwangere vrouw in, waarin de scherven van het leven tot vruchtwater worden. Zo kan er in en vanuit de crisis nieuw leven ontstaan. Ik hoop dat iets van dat toekomstperspectief mede door dit boek gevonden mag worden.

Doorn, voorjaar 1995, R.R. Ganzevoort

DEEL I: CRISIS EN GELOOF

VERLIES

Ieder mens maakt in zijn of haar leven verliezen mee. Je zou kunnen zeggen dat dat al begint wanneer je de veilige beslotenheid van de moederschoot moet verlaten en verliezen om aan het leven hier te beginnen. Het hele leven bestaat uit het loslaten van het oude en het verder gaan met het nieuwe. Soms echter is het verlies buitengewoon pijnlijk. Verlies van gezondheid, verlies van een partner, van kinderen, verlies van vrienden of van werk. Dan heb je niet genoeg aan de vaststelling dat zoiets iedereen kan overkomen. Over die pijnlijke ervaringen heb ik het hier. Wat betekent verlies eigenlijk, en hoe kunnen mensen daar mee omgaan?

Het lijkt een open deur intrappen om te vragen waarom mensen moeite hebben met verlies. Toch is de vraag niet zo raar. Het blijkt namelijk dat dat niet voor iedereen gelijk is. Voor de ene mens weegt dat veel zwaarder dan voor de andere. Er zijn mensen die alles lijken te kunnen dragen en anderen zijn bij het minste of geringste uit het lood geslagen. Waar komt dat door? Een eenvoudig antwoord zegt: dat is je karakter. Dat antwoord lijkt veel te verklaren, maar het laat ook veel onduidelijkheid over. Er blijven namelijk wel een paar vragen liggen. Wat is precies een karakter? Hoe ontstaat het? Vandaar dat ik het woord karakter vermijd en probeer gewoon eens te kijken wat er gebeurt als een mens geconfronteerd wordt met een ernstig verlies.

Meneer Dieker is geboren in de jaren vijftig als derde van vier broers in een grote stad in het westen. Zijn vader is een gesloten man, zijn moeder een warme persoonlijkheid, die in het omgaan met gevoelens een goed voorbeeld bood. Na toenemende spanningen komt het tot een echtscheiding als hij elf jaar is. Daarna is de sfeer thuis minder gespannen. De twee oudere broers trouwen jong, maar beide huwelijken lopen op een scheiding uit.

Dhr. Diekers geloofsopvoeding is ongestructureerd. Het gezin is vrijzinnig, maar de eerste duidelijke invloed is van een confessionele predikant bij wie hij catechisatie volgt. Tijdens zijn studententijd komt hij meer in aanraking met evangelische christenen en dan komt hij ook tot bekering. Vanaf dat moment is het geloof een wezenlijk onderdeel van zijn leven.

Dhr. Dieker volgt HBS-B en een universitaire opleiding, waarna hij leraar wordt. In zijn studententijd leert hij zijn vrouw kennen. Zijn schoonvader is voor hem een nieuwe vaderfiguur. De relatie met zijn vrouw is gebaseerd op een geloofsband. Als hij 21 is trouwen ze, en ze sluiten zich aan bij een evangelische gemeente. Er worden vier kinderen geboren.

Bij de geboorte van het vierde kind houdt zijn vrouw pijn in de rug. De huisarts stelt een verkeerde diagnose, zodat behandeling uitblijft. Later blijkt een inwendige slagaderlijke bloeding. Dhr. Dieker is 35 als zijn vrouw overlijdt. De baby is dan 12 dagen oud.

Meteen na het overlijden is er veel meeleven van vrienden, geloofsgenoten en familie. Volgens dhr. Dieker was de steun wederzijds: hij kon ook anderen troosten. Zijn vrouw wordt thuis opgebaard in een witte kist, en dagelijks leest en bidt hij bij de baar. Ook de kinderen worden daar bij betrokken.

Na de begrafenis komt een lid van de gemeente bij hen wonen om voor het gezin te zorgen; zij leeft van giften. Na een aantal maanden sterft de baby aan wiegedood. Na vier maanden hertrouwt dhr. Dieker met een vriendin van het gezin. Net als bij zijn eerste huwelijk speelt het geloof een centrale rol in de relatie.

Er zijn verschillende signalen van een crisis, maar ze komen niet sterk naar voren: verslagenheid, de vraag naar de toekomst, verdringing, en verdriet. Hij heeft de neiging gevoelens snel door woorden en redeneringen te verklaren en te verzachten, in plaats van ze te doorleven. Dat kan de crisis beperkt hebben. Opvallend is dat

ondanks medische fouten er geen sprake is van een zinvraag of woede. Dhr. Dieker ziet in deze dingen de leiding van God.

Hij gaat met de crisissituatie om door de confrontatie aan te gaan en alles te verbinden met geloof. Hij benadrukt vooral dat er rond het overlijden positieve zaken gebeuren. Mensen worden aan het denken gezet en één persoon komt tot geloof. Zelf kan hij nu beter anderen helpen. Bovendien ziet hij een zekere voorbereiding door eerdere overlijdens in de vriendenkring en gesprekken over hoe ze daar verder mee zouden moeten.

Na het overlijden van zijn vrouw is de relatie met zijn schoonfamilie verder verdiept. Ook is dhr. Dieker onverminderd actief in de gemeente. Hij gaat af en toe voor in de samenkomsten, leidt Bijbelstudie-kringen, is actief in evangelisatie, en gaat veel om met geloofsgenoten.

Wat gebeurt er als een mens geconfronteerd wordt met een ernstig verlies? Soms niet zo heel erg veel, zoals het verhaal van meneer Dieker laat zien. Voor de toeschouwer en de lezer zal het onmiddellijk 'duidelijk' zijn dat er in zijn leven sprake is van zelfs meer dan één ernstig verlies (de scheiding van zijn ouders, van zijn broers, het overlijden van zijn vrouw en zijn kind). Voor meneer Dieker zelf lijkt dit in elk geval niet tot een zware crisis te leiden.

Nu zouden we makkelijk kunnen gaan zoeken naar eenvoudige verklaringen, zoals dat hij zich sterker voordoet dan hij is. We zouden kunnen benadrukken dat zijn geloof - of sterker nog: dat God - hem de kracht heeft gegeven om gewoon door te gaan. Toch denk ik dat die redeneringen iets te snel zouden zijn. Onze eerste vraag is niet of we dit voorbeeld positief of negatief moeten waarderen, maar wat hier nu eigenlijk gaande is. Wat gebeurt er als een mens geconfronteerd wordt met een ernstig verlies?

Het is eigenlijk al teveel gezegd als we beginnen met de woorden 'ernstig verlies'. Het is wel waar dat in het algemeen de ene situatie ernstiger is dan de andere, maar daarmee is

nog niet zoveel gezegd. In de praktijk blijkt dat aan veel meer factoren te liggen dan alleen aan de precieze feiten. Ten diepste kun je alleen zelf en voor jezelf bepalen wat een ernstig verlies is. Iets kan voor de één een heel groot verlies zijn terwijl het dat voor anderen niet is.

Een crisis heeft - zo wordt algemeen aangenomen - altijd te maken met een verlies of met de dreiging van een verlies. Dan gaat het echter niet om zomaar een verlies, maar om een verlies van iets dat of iemand die in ons leven een belangrijke rol speelde. Dat kan voor ieder anders zijn, zoals uit het verhaal van meneer Dieker bleek, en zoals het ook in de komende hoofdstukken naar voren zal komen.

SITUATIES VERSCHILLEN

Het eerste dat opvalt bij lijden - en zeker wanneer het komt tot een crisis - is de concrete aanleiding. Er is een verlies of de dreiging van een verlies, waardoor het leven op de grondvesten schudt. Opeens is alles anders geworden en je kunt niet zomaar doorleven. Ook al gaat ieder mens daar anders mee om, de concrete gebeurtenis bepaalt mede de ernst van het verlies.

Zo blijkt dat in het algemeen bepaalde gebeurtenissen meer belasting opleveren en eerder tot een crisis leiden dan andere. Een belangrijk onderzoek uit de jaren zestig² laat een lijst zien van ingrijpende gebeurtenissen. De zwaarte van de verschillende gebeurtenissen werd vergeleken met de zwaarte van de dood van de huwelijkspartner, die op 100 punten werd gesteld. De onderzoekers constateerden dat van de ondervraagden die binnen een jaar een totaalscore tussen de 150 en 299 behaalden ongeveer 50 procent ziek werd (psychisch, lichamelijk of psychosomatisch). Bij een score boven de 300 liep dit op tot 80 procent. Hiermee wordt ook duidelijk dat een opeenstapeling van crisisgebeurtenissen versterkt bijdraagt aan de ontwikkeling van een crisis. We geven hier de eerste twintig gebeurtenissen weer.

Dood van huwelijkspartner	100
Echtscheiding	73
Verwijdering van huwelijkspartner	65
Detentie	63
Dood van een nabij familie-lid	63
Ernstig persoonlijk letsel of ziekte	53
Huwelijk	50
Ontslag	47
Verzoening met huwelijkspartner	45
Pensioen	45
Verandering (gedrag of gezondheid) van nabije familie	44
Zwangerschap	40

² Holmes, T.H. & Rahe, R.H. (1967) The social adjustment rating scale. *Journal of Psychosomatic Research* 2, 213-218

Sexuele problemen	39
Nieuw gezinslid (geboorte, adoptie, inwoning)	39
Belangrijke bedrijfsaanpassing (reorganisatie, bankroet)	39
Belangrijke verandering in financiële toestand	38
Dood van een goede vriend	37
Verandering van beroepsinhoud	36
Verandering in het aantal ruzies met huwelijkspartner	35
Afsluiten van een hypotheek of grote lening	31

Opvallend in dit onderzoek (en vele andere) is dat niet alleen negatieve gebeurtenissen een belasting kunnen vormen, maar ook positieve zoals huwelijk en geboorte. Dat heeft te maken met de spanning die dergelijke nieuwe gebeurtenissen kunnen opleveren. Bovendien zijn ook die positieve gebeurtenissen een vorm van verlies. Hoe gelukkig je ook kunt zijn met een huwelijk en een geboorte, het betekent het loslaten van bijvoorbeeld een deel van de eigen vrijheid.

Een voorbeeld uit mijn eigen onderzoek laat dit duidelijk zien.

Mevrouw Effing is geboren in de oorlogsjaren in een stad in het Westen van het land. Ze beschrijft haar ouderlijk huis als gezellig, open en gelovig. Omdat haar moeder ziek is moet ze haar opleiding onderbreken. Later gaat ze werken in de gezinszorg. Als ze 18 is krijgt ze TBC en verblijft lang in een sanatorium. Tien jaar later wordt ze aan haar schildklier geopereerd. Haar vader en zuster sterven aan kanker.

Na enkele jaren van klachten en behandeling blijkt na een curettage dat de gynaecoloog een riskante en zeldzame tumor in de baarmoeder heeft ontdekt. Er wordt besloten dat baarmoeder en eierstokken verwijderd zullen worden. Mw. Effing wordt naar huis gestuurd met het advies dingen te gaan doen die ze nog graag wilde doen. Na de diagnose heeft ze veel behoefte aan stilte, ze rookt en huilt veel meer, alles voelt onwezenlijk, en ze beseft dat de dood nadert. Dit zijn allemaal duidelijk signalen van een crisis. Toch is er alleen sprake van een emotionele crisis. Het is geen crisis die haar zingeving raakt.

Mw. Effing stelt aan de gynaecoloog voor om de Moerman-therapie te gaan doen. De gynaecoloog is van mening dat dit geen enkele zin heeft, maar ze begint er toch aan. Elke maand moet mw. Effing komen voor controle. Het blijft goed gaan met haar. Na 3 maanden gaat ze weer part time werken. De gynaecoloog blijft negatief over de verwachtingen. Na een half jaar stelt mw. Effing een nader onderzoek voor en ze blijkt genezen. Die genezing leidt tot een veel ingrijpender crisis. Na aanvankelijke blijdschap wordt de verwondering problematisch, en het contact met anderen verloopt moeizaam. Hier zijn minder emotionele crisissignalen, maar een duidelijker zingevingscrisis.

Na de als wonderlijk ervaren genezing staat mw. Effing in de verwerking alleen. Het intensieve contact met de huisarts is terug gebracht. Ze zoekt dan hulp van verschillende kanten. Het contact met diverse hulpverleners en gespreksgroepen verloopt teleurstellend. Tenslotte vindt ze een psychologe die haar lijkt te begrijpen, en die haar drie jaar lang begeleidt. Zij lijkt mw. Effing woorden in de mond te leggen, maar mw. Effing wantrouwt dit niet.

Het verhaal van mw. Effing komt buitenstaanders al snel als onlogisch voor. Op het moment dat ze hoort dat ze kanker heeft verwacht je als omstander dat ze in een zware crisis terecht komt, maar dan vindt ze juist de energie om tegen alle verdrukking en ontmoediging in de strijd aan te gaan. Op het moment dat ze genezen blijkt (en dus de strijd gewonnen heeft!) verwachten we dat ze gelukkig is, maar dan stort ze in. Het is precies dit onbegrip dat het ook haar naaste omgeving onmogelijk maakt met haar mee te leven, en waardoor mw. Effing alleen komt te staan.

Er is dus meer aan de hand dan alleen de feitelijke gebeurtenis, die als een soort automatische reactie tot een crisis zou leiden. Dat hebben onderzoekers naar ingrijpende levensgebeurtenissen ook ingezien. Dat de gebeurtenis zelf

invloed heeft is duidelijk, ook in dit verhaal. Hoe die invloed precies is hangt echter van meer dingen af.

Vanuit onderzoeken naar dit soort levensgebeurtenissen (waarbij dus de nadruk ligt op de concrete aanleiding) is dan ook vastgesteld dat niet alleen de precieze feiten van belang zijn, maar veel meer het soort feit en de verwachte gevolgen. Zo komen toonaangevende onderzoekers tot de conclusie dat bij de gebeurtenis de volgende factoren bepalend zijn:

- a. de mate van aanpassing die nodig is
- b. de duur van de gebeurtenis
- c. de wenselijkheid van de gebeurtenis
- d. de voorspelbaarheid van de gebeurtenis
- e. de beheersbaarheid van de gebeurtenis

Dit zijn geen objectieve gegevens. Bij alle vijf gaat het om de vraag hoe de betrokkene de zaak inschat. Bij een ingrijpende gebeurtenis moet je taxeren hoeveel aanpassing er nodig is. De tijdsduur is vooral ook hoe lang het gevoelsmatig lijkt, enzovoorts. De laatste factor, de beheersbaarheid, is misschien wel de belangrijkste. Zolang je het gevoel hebt dat je nog enige invloed kunt uitoefenen, dat je de situatie kunt veranderen of in elk geval de gevolgen kunt beïnvloeden, zolang is het makkelijker te dragen. Dat wil niet zeggen dat er dan geen verlies of verdriet zal zijn, maar het betekent wel dat je nog mogelijkheden hebt om verder te gaan.

Naast de gebeurtenis op zich is de situatie waarin je je bevindt van groot belang. Ook al is het verlies van een partner voor twee mensen misschien even zwaar, als je helemaal geïsoleerd leeft, en geen kinderen of vrienden hebt, dan zal het verlies veel zwaarder aanvoelen dan wanneer je midden in het leven staat. Ook de financiële gevolgen, je eigen gezondheid en dergelijke maken veel uit. In de ene situatie kun je meer hebben dan in de andere.

VERHALEN VERSCHILLEN

De gebeurtenis alleen is kennelijk niet voldoende om te verklaren waarom mensen zo verschillend omgaan met ingrijpende ervaringen. Hoe je zelf de dingen beleeft, interpreteert, uitlegt en aanvoelt is misschien nog wel belangrijker. Dat noemen we ook wel karakter, maar ik noem het liever het verhaal van het leven. Je zou het zo kunnen zeggen dat ieder mens zijn eigen verhaal heeft dat niet alleen de feiten vertelt, maar ook vertelt wat die feiten voor jou betekenen. Dat is het mooie van verhalen. Of het nou verhalen zijn over de geschiedenis, of verhalen die bedacht zijn, elk verhaal heeft een moraal. Het vertelt meer dan alleen maar feiten, het vertelt ook iets over wat je met het leven aan moet. Het vertelt over hoop en verwachting, het geeft een samenhang aan waarmee alle losse onderdelen een bepaalde plek en betekenis krijgen. Daarmee vertelt het ook wat ons leven de moeite waard maakt, wat de zin is van het leven, wie we zelf zijn en wie de ander voor ons is, mag zijn of juist zou moeten zijn.

Dat verhaal bouw je op in de loop van je leven. Het is er niet zomaar ineens, aangeboren of ingeschapen. Het groeit in de loop van het leven door de ontmoetingen met de medemensen, door de gebeurtenissen die zich voordoen. Elke ervaring is als het ware een nieuw hoofdstuk, een nieuw stukje aan je verhaal.

Door de loop van het verhaal heen ontstaat er een soort rode draad, een kern die je in alles ziet terug komen. Die kern kun je vaak in een paar woorden samen vatten. Een soort titel die je boven je verhaal kunt zetten. De één zet er als titel boven: "ik ben een zwerfhond". De ander: "ik ben een Koningskind". De beelden die je aan je levensverhaal plakt bepalen mede hoe je de dingen beleeft. Dat geldt ook als het gaat om het omgaan met verlies. Er zijn mensen die in hun leven alles al zijn kwijt geraakt, en er zijn mensen die alleen maar hebben gekregen (of genomen). De één heeft niet alleen misschien beter geleerd om verlies te verwerken, maar heeft ook een andere titel van het verhaal. De klap

komt vaak veel harder aan wanneer je niet gewend bent iets te verliezen.

Verlies betekent eigenlijk dat je je verhaal moet veranderen. Als we dat bijvoorbeeld toespitsen op rouw, het verwerken van het verlies van iemand die een belangrijke plaats in je leven innam, dan komt het er op neer dat je een nieuwe manier van kijken moeten vinden, een nieuwe plaats voor die persoon in je verhaal. Opeens gaat mijn verhaal niet meer over ons samen, maar alleen nog maar over mij. Dat is wennen en vraagt een enorme aanpassing, omdat mijn leven verbonden was aan het leven van die ander. In mijn verhaal speelde de ander een hoofdrol. Als één van de hoofdrolspelers wegvalt doet dat pijn.

De vragen die dan opkomen moeten eigenlijk een nieuw antwoord krijgen. Wie ben ik nog zonder de ander? Hoe kan ik verder? Kan mijn verhaal wel doorgaan als die andere daar geen rol meer in kan spelen? Vragen die snel opkomen maar niet zo snel beantwoord zijn. Het vraagt om een hele tijd van nadenken, van mee bezig zijn, van doordenken om te zoeken naar een nieuw verhaal, naar nieuwe beelden, naar een verhaal en een persoonlijkheid die kan bestaan in een nieuwe situatie. Daarom vertellen mensen in de rouw vaak talloze malen hoe het precies gegaan is, zoekend naar woorden en betekenissen om er een plaats aan te geven. Ze vertellen het net zo lang en net zo vaak tot er een nieuwe betekenis in ligt, waar ze mee verder kunnen.

Zo gaan we ook begrijpen waarom bepaalde gebeurtenissen meer invloed hebben dan andere, maar ook waarom de ene mens dat heel anders ervaart dan de andere. Dat hangt namelijk af van de vraag hoe wezenlijk, hoe centraal het verlies is. In het algemeen is de (huwelijks)partner een centrale figuur in het verhaal, en het is dan ook niet verwonderlijk dat voor de meeste mensen de dood van hun partner een ingrijpende ervaring is, die makkelijk tot een crisis kan leiden. Alleen: niet voor iedereen. Er zijn mensen voor wie hun huwelijk een minder centrale rol

in het leven speelt. In hun verhaal verandert minder wanneer die rol wegvalt.

Wanneer we zo het leven als een voortdurend verhaal bekijken, dan kunnen we daarmee ook de rol van de omgeving duidelijk maken. Aan de ene kant is de omgeving een deel van het verhaal. Mijn verhaal gaat onder meer over de mensen die belangrijk voor mij zijn. In het verleden, in het heden, maar ook in de toekomst kent mijn verhaal een aantal hoofdrolspelers, en een aantal bij-figuren. Dat kunnen dezelfde zijn, het kan ook in de loop van de tijd veranderen, maar de mensen om mij heen hebben een rol in mijn verhaal.

Aan de andere kant vormt die omgeving ook het publiek van mijn verhaal. Zij beoordelen of het verhaal van de verteller aanvaardbaar is, of de verteller zichzelf zo mag presenteren. Zo is de verteller afhankelijk van de afwijzing en aanvaarding van het publiek. Dat leidt ertoe dat hij of zij ook zal proberen het verhaal zó te vertellen dat het publiek positief zal reageren. Een voorbeeld kan dat duidelijker maken:³

Peter is een jongeman, die opgegroeid is in een traditioneel kerkelijk gezin in de Alblasserwaard. In het kleine dorp ging iedereen trouw naar de kerk. Het hele leven stond in het kader van de normen en waarden die al eeuwen vast lagen, en dat waarschijnlijk nog eeuwen zouden blijven. In zijn jeugd ging Peter trouw naar de kerk, de zondagsschool, de jeugdvereniging.

Als hij 17 is, gaat hij naar de stad om daar een vervolgopleiding te doen. Eerst reist hij op en neer, maar na verloop van tijd gaat hij op kamers wonen. Als hij in het weekend thuis is, volgt hij het voorbeeld van zijn ouders, maar in zijn andere leefwereld gelden andere normen, en die maakt hij zich gauw eigen. Het wereldje van studenten

³ Ganzevoort, R.R. (1993) Valt er wel van ieder leven een verhaal te maken? *Soteria* 10(4), 2-14. Bewerkt overgenomen uit Gerkin, C.V. (1986) *Widening the horizons*. Philadelphia

kent zijn eigen wetten, kleding, levensstijl. Na zijn studie vindt hij een baan op een kantoor, waar men gewend is nette pakken te dragen, en een fatsoenlijke taal te gebruiken, behalve tijdens het wekelijkse borrel-uurtje. Peter verhuist naar een appartement voor alleenstaanden, in een daarbij passende buurt. Met zijn linkse studie-vrienden blijft hij regelmatig uitgaan.

Hier ontmoet hij een meisje, waar hij al gauw meer dan het gewone voor voelt, en hun levens raken steeds meer verweven, zodat ze uiteindelijk besluiten te gaan samenwonen. Zij komt uit een traditioneel katholiek gezin, waar de volksvroomheid belangrijker is dan de trouw in het gedrag. Om het gezin te ontvluchten was ze naar de stad gegaan. Ze blijven regelmatig op bezoek gaan bij de ouders. Het ene weekend logeren ze bij zijn ouders, het andere weekend gaan ze naar haar familie. Als ze bij zijn ouders zijn gaat hij met hen mee naar de kerk. Zij heeft daar geen behoefte aan. Sterker nog: ze protesteert bij hem om zijn volgens haar schijnheilige volgzzaamheid.

De vraag waar Peter voor staat is of (en hoe) hij van zijn leven één omvattend verhaal kan maken. Als dat niet lukt blijft hij zitten met een heleboel fragmenten van verhalen, die niet te combineren zijn tot een centrale verhaallijn. Dat is de vraag waarmee Peter op een bepaald moment hulp zoekt bij een pastor. Niet dat hij het direct zo benoemt als de vraag om een verhaal. Hij ervaart de verwarring, de onduidelijkheid, de identiteitsvraag. Wie ben ik, als ik in zoveel verschillende rollen moet bestaan? Wat denk en vind ik nu eigenlijk zelf? In die zin leeft Peter niet één leven, maar vele levens naast elkaar, afhankelijk van de situatie waarin hij zich bevindt. Ieder leven, elke situatie, vraagt om een bepaald verhaal, een bepaalde rol, en impliceert bepaalde normen, waarden en omgangsregels. Peter is hiermee geen eenling, maar bijna een symbool voor de westerse mens, die zozeer in een gefragmenteerde en verbrokkelde samenleving leeft, dat het traditionele overkoepelende zingevingssysteem is

weggefallen. Er zijn geen algemeen aanvaarde verhalen meer die de weg wijzen. Wat er over is gebeven in het leven van Peter en tal van anderen is een brokstukken-cultuur, een bloemlezing van verhalen zonder innerlijke samenhang of betekenis.

Welke normen zijn belangrijk voor hem? Welke verhaallijnen zijn centraal? Is het de degelijke duidelijkheid van thuis, het vaste patroon van gedrag en waarden, van naar de kerk gaan en burenhulp bedrijven? Van nette, niet opvallende kleren en op zondagmiddag een glaasje wijn? Is het de vrijheid en zelfstandigheid van de studenten-wereld, waar kleding en gedrag laten zien dat je toch vooral anders bent dan de anderen? Is het het streven naar winst en succes, waarbij je vooral moet zorgen in de picture te blijven door in je doen en laten opvallend onopvallend te zijn, en in je prestaties onopvallend op te vallen? Waar je de hele week op de juiste wijze in de plooi blijft om op het wekelijkse borrel-uurtje stoom af te blazen en te laten zien dat je toch diep van binnen eigenlijk een stoere man bent? Is het de openlijke rebellie van zijn vriendin, die zijn meegaandheid niet kan zien als een eigen keus? Wie is Peter?

Luigi Pirandello, een italiaans schrijver uit het begin van de eeuw heeft over dergelijke vragen een intrigerend boek geschreven.⁴ Het verhaal gaat over een jonge bankier, die een zorgeloos leven leidt, totdat zijn vrouw hem er terloops op wijst dat zijn neus scheef staat. Zelf had hij dat nog nooit opgemerkt, en het is aanleiding tot de afschuwelijke ontdekking dat de iemand die hij dacht te zijn, niet bestaat. In zijn zoektocht naar de ware identiteit lukt het hem niet zichzelf te betrappen. Nooit kan hij zichzelf in een onbewaakt ogenblik zien, want altijd is hij het zelf die kijkt. Hij komt tot de ontdekking dat hij niemand is. Of beter gezegd: dat hij niets anders is dan de honderdduizend iemanden die anderen in hem zien.

Het is dan ook de vraag of je van het leven wel één verhaal kunt maken. Als je leeft in ontmoeting met anderen - en dat

doen we allemaal -, dan ontleen je je identiteit minstens voor een deel aan hoe anderen jou zien. Dat betekent echter dat mijn verhaal niet alleen gekleurd, maar ook bepaald wordt door de verbanden waarin ik leef. Het betekent dat Peter niet één verhaal heeft, maar tenminste vier verhalen met tegenstrijdige belangen. Vier verhalen, die elk mede bepaald worden door de omgeving waarin ze spelen.

Om te begrijpen hoe de verhalen samen hangen met de context waarin ze verteld en geleefd worden, is het goed om te kijken naar het publiek. Ieder verhaal, en ook ieder levensverhaal, heeft een publiek op het oog, een groep van hoorders, voor wie het verhaal bedoeld is. Het publiek bestaat uit de mensen aan wie je met je verhaal ver-antwoord-ing aflegt, dat wil zeggen: de mensen aan wie je antwoord geeft omdat ze rekenschap vragen. Die verantwoording nu krijgt de vorm van een verhaal, waarin je het beeld schept van jezelf zoals je in hun ogen wilt zijn. Dat gebeurt niet alleen in de woorden van een verhaal dat je vertelt, en zelfs niet alleen in de verhalen die je selecteert om te vertellen aan bepaalde mensen, het komt ook tot uitdrukking in de gedragingen, kleding, levensstijl, die je als beeld van het verhaal laat zien. De inrichting van je huis, van je leven, van je dag, het zijn evenzovele symbolen van het verhaal dat je vertelt.

Uit wie bestaat dat publiek dan? Dat is natuurlijk van persoon tot persoon verschillend. Het zijn in principe de mensen die belangrijk voor je zijn. Aan het verhaal en leven van Peter is te horen en te zien, dat dat zijn ouders, zijn leeftijdsgenoten, zijn collega's en werkgevers, en zijn vriendin zijn. Maar de leden van het publiek kunnen ook uit de wereld van de illusie komen. Er zijn mensen voor wie Robin Hood of Dirty Harry het belangrijkste voorbeeld zijn, die bepalen hoe je je hoort te gedragen. Ook God kan in het publiek zijn opgenomen. Allemaal personen - al dan niet menselijk - aan wie je innerlijk of openlijk je verhaal vertelt en laat zien. De hele presentatie is er op gericht dat de leden van je publiek

⁴ Pirandello, L. (1988) *Iemand, niemand en Honderdduizend*. Amsterdam

je zien zoals je door hen gezien wilt worden. Anders gezegd: het gaat er om dat het publiek het verhaal aanvaardt.

Dat heeft een uiterst problematische consequentie. Als immers de verschillende leden van dat publiek verschillende waarden hebben, verschillende verhalen dragen en doorgeven, dan betekent dat, dat ze geen genoegen kunnen nemen met één en hetzelfde verhaal. Als je een verhaal vertelt met een bepaalde ordening, dan zal de één dat accepteren en de ander niet. De ouders van Peter waarderen het dat hij 's zondags met hen mee gaat naar de kerk, zijn vriendin doet het af als schijnheilig. Zijn werkgevers en collega's prijzen hem om zijn winst-gerichtheid en succes, en om zijn schunnige grappen op vrijdagmiddag, zijn linkse studie-vrienden zien hem daarin als een instrument van het kapitalisme, en zijn vriendin voelt zich vernederd. Waar zijn leeftijdsgenoten zijn samenwoningsrelatie volledig erkennen, daar zien zijn ouders zijn vriendin niet voor vol aan. Oftewel: Peter speelt ook een rol in de verhalen van die anderen, die belangrijk voor hem zijn. Tegenover al die anderen moet hij zich verantwoordelijk op steeds verschillende, ja tegenstrijdige vragen.

De vraag of er van het leven een verhaal te maken valt hangt dus nauw samen met de vraag aan wie je dat verhaal moet vertellen. Voor wie wil je je verantwoorden, wie kijkt er over je schouder mee? Als het publiek hechter en gelijkvormiger is, dan zal dat ook uitnodigen tot een eenduidig verhaal, omdat de jury van het verhaal (het publiek) bestaat uit één en dezelfde groep mensen, met dezelfde overtuigingen, normen en waarden. Als het publiek erg gemengd is, de omgeving meer verbrokken, dan zijn er meer verschillende verhalen nodig om hen allemaal tevreden te stellen.

Zo lijkt er een groot verschil te bestaan tussen aan de ene kant hechte afgeschermdes geloofsgemeenschappen waar iedereen op de gebaande wegen gaat, en aan de andere kant open, in zekere zin gesecculariseerde gemeenschappen waar iedereen eigen wegen moet gaan. Dat is geen waardeoordeel, maar de vaststelling dat de problemen anders

liggen. In een hechte context staat het verhaal vast, en is het de vraag of het je eigen verhaal kan zijn; in een verbrokken context zijn er een heleboel verhalen, en bestaat het gevaar dat je de rode draad van je eigen verhaal kwijt raakt.

CRISIS

Een crisis is de ervaring dat een gebeurtenis zo ingrijpend is dat je hele verhaal onderuit dreigt te gaan, en zo alomvattend dat je er niet omheen kunt. Dat hangt dus af van de gebeurtenis, de omgeving en de persoon zelf. Een crisis is niet in de eerste plaats een psychologische gebeurtenis, maar een confrontatie met de kern van je bestaan, de grond onder je voeten. Dat kan worden opgeroepen door een gebeuren buiten jezelf, zoals het overlijden van je partner of het verliezen van je gezondheid. Het kan ook worden opgeroepen door ontwikkelingen in jezelf, zoals in de puberteit en de mid-life crisis. Ook in die gevallen komen mensen op het punt dat hun levensverhaal niet meer kloppend te krijgen is met hoe ze de werkelijkheid ervaren.

Dit betekent dat het leven bestaat uit een opeenvolging van crisisgebeurtenissen die hun plaats hebben in het normale ontwikkelingsproces van de menselijke levensloop. Het is gebruikelijk daarbij onderscheid te maken tussen ontwikkelingscrises aan de ene kant en 'accidentele' of traumatische crises aan de andere kant. Ontwikkelingscrises zijn normaal in de zin dat ze een vast onderdeel vormen van de ontwikkeling van praktisch alle mensen, en dat ze in een bepaalde levensfase thuis horen (bijvoorbeeld de puberteit); accidentele crises zijn abnormaal in de zin dat ze niet logischerwijze te verwachten zijn (bv. een auto-ongeluk).

Voor allebei de categorieën geldt dat er drie niveaus kunnen worden onderscheiden. De onderste laag is de gebeurtenis die de aanleiding vormt. In het gewone spraakgebruik hebben we het bijvoorbeeld over een economische crisis, een crisis in het huwelijk, of een kritieke situatie bij een operatie. Om zuiver te kunnen onderscheiden noem ik dat liever een crisisgebeurtenis op het vlak van arbeid, gezondheid of relaties.

Een tweede laag is de psychische crisis, die kan ontstaan bij een crisis in het eerste niveau, maar ook kan worden opgeroepen door gebeurtenissen die in het eerste niveau niet ernstig genoeg zijn om crisis genoemd te worden. Voor deze psychische crisis kunnen duidelijke signalen en symptomen

worden aangewezen. Daar komen we vooral in het volgende hoofdstuk op terug. Zo is vastgesteld dat een crisis in engere zin (dat wil zeggen een psychische crisis) niet langer dan vier tot zes weken duurt. Als het wel langer duurt is er waarschijnlijk sprake van iets anders, een depressie bijvoorbeeld.

Tenslotte kan de crisis een derde laag krijgen, de zingeving- of existentiële crisis. Dat is wat mensen bedoelen als ze zeggen dat de grond onder hun voeten wegvalt, of dat de wereld instort. Hierbij gaat het om de breuk in het verhaal, die een nieuwe zingeving noodzakelijk maakt. Het lukt niet langer om een betekenis te vinden voor de dingen die er gebeuren in het leven.

In de meeste gevallen zal een crisis op een hoger niveau samenhangen met een crisis op een lager niveau en andersom. Toch is daar niet altijd sprake van. Het verhaal van mw. Effing en van Peter geven daarvan duidelijke voorbeelden. Peter heeft een zingevingscrisis zonder psychische crisis, en zonder plotselinge aanleiding. Mevrouw Effing maakt als ze hoort dat ze kanker heeft een lichte psychische crisis door, zonder dat het tot een zingevingscrisis komt. Na haar genezing maakt ze een zingevingscrisis door zonder psychische crisis.

Vanuit het verhaal van mw. Effing gaan we trouwens ook begrijpen waarom! De rol die zij speelt in haar levensverhaal is die van een vrouw die doorzet en vecht. Die rol kan ze blijven spelen als ze ziek is. Ze hoeft haar levenshouding niet te veranderen, maar kan doorgaan met vechten. In haar naaste omgeving (met name haar familie) vindt ze steun, dat wil zeggen dat haar verhaal en levenshouding aanvaard worden. Als ze echter geneest staat ze plotseling voor de vraag hoe ze haar extra tijd zal gaan invullen. Opeens is het niet duidelijk meer of de rol die ze gekozen heeft voldoende is. In de vragen die ze dan stelt aan zichzelf en anderen wordt ze door bijna niemand begrepen en aanvaard, en dat maakt het haar bijna onmogelijk om door te leven met het verhaal waar ze het zo lang mee gedaan had.

worden ook steeds weer nieuwe elementen opgenomen in de zin-samenhang van het leven.

De vraag of het in een bepaalde situatie tot een zingevingscrisis komt kan zo met het levensverhaal van de mens in kwestie duidelijk gemaakt worden. Tegelijk speelt de vraag of en hoe het tot een psychische crisis komt. Die vraag is afhankelijk van twee andere vragen: wordt een bepaalde situatie als bedreigend ingeschat, en zijn er voldoende hulpbronnen aanwezig?

De bedreiging van de situatie is geen objectieve vaststelling van een feit. In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat dat alles te maken heeft met het verhaal dat je van je leven maakt en met het publiek voor wie je je moet verantwoorden. Zo kunnen situaties en gebeurtenissen worden ingeschat als neutraal, positief, uitdagend, bedreigend of schadelijk. Neutrale en positieve inschattingen leiden niet tot een crisis. Uitdagende inschattingen leiden tot een verhoogde positieve inzet. Bij bedreigende en schadelijke inschattingen is er de grootste kans op een crisis, omdat de verhoogde inzet hier gepaard gaat met een negatieve beleving. Dat betekent dat de belasting dan erg hoog wordt.

De tweede vraag betreft de hulpbronnen. Daarbij gaat het zowel om de innerlijke hulpbronnen als de vaardigheden om een bedreiging het hoofd te bieden, praktische mogelijkheden, intellectuele capaciteiten, enzovoorts, als om de hulpbronnen van buitenaf, zoals de steun die de omgeving biedt. Wanneer nu de hoeveelheid hulpbronnen als voldoende wordt ingeschat zal het niet tot een crisis komen.

Dit kunnen we met het schema op de volgende bladzijde duidelijker maken. De linker kolom betreft de feitelijke en psychische crisis, de rechter kolom betreft de existentiële of zingevingscrisis. De (onderbroken) horizontale lijnen geven de verbanden daartussen aan. Het grijze blok is het gebied waarbinnen we van een crisis spreken.

Het schema begint met de voorafgaande levensloop en het levensverhaal dat je hebt opgebouwd, en waarmee je het leven vorm en betekenis geeft. Iedere gebeurtenis of situatie die je tegenkomt krijgt zo een bepaalde betekenis. Zo

De eerste fase in de ontwikkeling van de crisis bestaat uit twee vragen of inschattingen. Eerst wordt de vraag gesteld of het bij deze gebeurtenis gaat om een werkelijk gevaar of verlies. Daarna wordt de vraag gesteld of er voldoende hulpbronnen aanwezig zijn.

Wanneer nu een gebeurtenis wordt geïnterpreteerd als gevaar of verlies, dan betekent dat in de lijn van de zingeving dat de zin-samenhang verbroken wordt. Dat wil zeggen: het besef dat het leven als een geheel beleefd kan worden valt weg. Het zijn vaak concrete beelden waarin dit wordt verwoord: "je wereld stort in", of "de grond zakte onder mijn voeten weg." Dit soort beelden zijn meer dan beeldspraak. Het zijn aanduidingen dat de basis van het leven wankelt, dat er de samenhang van het leven wegvalt, en dat daarmee de zin van het leven op het spel staat. Hoe centraler nu de persoon of zaak die bedreigd wordt of verloren gaat, des te groter is ook de aantasting van de zin-samenhang.

Op het moment dat deze eerste vraag met 'ja' beantwoord wordt komen we dan ook in het veld van de crisis. Dat wil niet zeggen dat het dan ook onmiddellijk een zware emotionele of zingevingscrisis wordt. Daarvoor moeten nog een paar vragen worden beantwoord.

De tweede vraag is hoe het staat met de hulpbronnen. We hebben ze hierboven al kort beschreven. Als je bij een verlies de zaak zo inschat dat de hulpbronnen voldoende zijn, dan zal het niet tot een crisis leiden. Er is dan wel een bedreigende situatie, maar je weet ook waar je de kracht en steun vandaan moet halen om de dreiging af te wenden. Juist op dit punt zijn er verhalen te noemen van mensen die in het geloof een bron van steun vinden. Zo hebben we in het verhaal van meneer Dieker gezien dat hij in zijn geloof hulpbronnen vindt, en mede daardoor overeind weet te blijven. Die hulpbronnen bestonden voor hem uit de steun van zijn naaste (gelovige) omgeving, uit de rust die hij vond in het bidden en uit de positieve betekenis die hij in alles zag. Dat had alles te maken met zijn geloofsbeleving.

Zo hebben we ook hier direct te maken met de zingevingsvragen. De vraag naar de hulpbronnen loopt parallel aan de vraag of de zin-samenhang bewaard of hersteld kan worden ondanks de wezenlijke dreiging. Anders gezegd: als je ondanks alles de zin van het leven en de gebeurtenissen kunt blijven zien, dan zal het in de zingevingslijn niet tot een zware crisis komen.

Als echter de hulpbronnen onvoldoende lijken te zijn, en de zin-samenhang van het verhaal niet hersteld kan worden, dan moet het gevecht worden aangegaan. De crisis verbreedt zich, en de vraag wordt concreet toegespitst. Nu gaat het niet meer om de vraag of er een crisis zal optreden, maar veel meer hoe die crisis kan worden verwerkt. Ook in deze fase van de crisis worden er twee vragen gesteld. De eerste richt zich op een verandering in de situatie, de andere op een verandering in de beleving of betekenis van de situatie. In de ontwikkeling van de psychische crisis gaat het dan om de vraag of de kracht die kan worden opgebracht groter is dan het gevaar dat de mens bedreigt.

Als je het zo inschat dat je kracht groot genoeg is (met inbegrip van de hulpbronnen), dan ligt de strategie van het aanpakken voor de hand. Dat kan bijvoorbeeld gelden voor werkloosheid en bepaalde ziekten. In zekere zin kan het ook gelden na een overlijden. Ook al is het zo dat dan de situatie niet werkelijk kan worden veranderd, er kunnen wel delen van de situatie en de gevolgen worden veranderd. Ook het kiezen van een strategie wordt niet alleen bepaald door de gebeurtenis. Het verhaal waarmee je leeft, de manier waarop je in het leven staat, en de situatie waarbinnen alles zich afspeelt bepalen mede hoe je met de dingen omgaat.

Als je de situatie echter zo beleeft dat er geen verandering mogelijk is, dan komt de nadruk te liggen op het veranderen van de betekenis of de beleving van de situatie. Door anders tegen de zaken aan te kijken wordt ook (een deel van) de dreiging weggenomen. Zo kan iemand die werkloos wordt een andere visie op de waarde van werk gaan ontwikkelen, en leren dat zijn of haar waarde niet afhangt van de vraag of er een betaalde baan is. Als je mogelijkheden ziet om tot een

andere betekenis te komen zal je eerder kiezen voor deze strategie van innerlijke verandering. Als je geen enkele mogelijkheid ziet om iets te veranderen aan de betekenis en de beleving zal de weg van de vlucht eerder voor de hand liggen.

Alle drie de strategieën (aanpakken, innerlijke verandering en vluchten) komen uit op de lijn van een her-inschatting van de eerste vraag. Dat wil zeggen: nadat deze stappen gezet zijn, vraag je je opnieuw af of er nog steeds een gevaar of verlies is, en of de zin-samenhang nog steeds verbroken is. Het schema wordt weer doorlopen, en er worden steeds weer keuzes gemaakt en strategieën gekozen, net zo lang totdat het antwoord op de eerste of tweede vraag zo is dat er geen crisis meer is.

Deze (soms steeds herhaalde) rondwandeling door het schema betekent ook dat er geen algemene richtlijn te geven is van hoe je met een crisis moet omgaan. Dat zal voor ieder moment en voor ieder persoon anders zijn. Wat voor de één op een bepaald moment vruchtbaar is hoeft het voor de ander of op een ander moment niet te zijn. Het gaat bij dit schema alleen om de verduidelijking en de herkenning; het gaat er niet om te bepalen of iemand wel goed met een crisis omgaat.

CRISISSIGNALLEN

Een crisis is aan verschillende signalen te herkennen. Het zijn als het ware de symptomen aan de hand waarvan de crisis is te vast te stellen. Ik wil daar heel nadrukkelijk bij zeggen dat een crisis een normale en gezonde reactie is op een emotioneel riskante gebeurtenis. Het is te vergelijken met koorts. Ook koorts lijkt op een ziekte, maar het is dat niet. Eigenlijk is koort de strijd tegen de ziekte, en dus een gezonde zaak.

Toch zijn de verschijnselen niet altijd positief. Een crisis kan een ernstige ontregeling met zich mee brengen van het hele emotionele en sociale functioneren. De verschillende symptomen hiervan kun je in drie groepen indelen. De eerste twee liggen op het niveau van een psychische crisis. De derde ligt op het niveau van een zingevingscrisis.

De eerste groep signalen valt onder de noemer emotionele instabiliteit. In mijn onderzoek viel op - zoals ook in veel andere onderzoeken - dat deze signalen vooral voorkomen bij mensen die een ernstige psychische crisis meemaken. Het zijn daardoor goede aanduidingen om te bepalen of er sprake is van een crisis of niet.

Met name in de eerste periode van een crisis treden er grote schommelingen op in de gevoelens. Je kunt in heel korte tijd afwisselend diep bedroefd, boos, teleurgesteld, wanhopig, of vrolijk zijn. In de loop van de tijd en van de verwerking wordt de periode tussen twee dieptepunten langer en ook de ernst van het dieptepunt wordt minder. Door die emotionele wisselvalligheid ben je in deze periode niet echt voor rede vatbaar. Je kunt niet overzien wat er allemaal van belang is, en daardoor kun je ook geen ingrijpende beslissingen nemen. Nu is het moeilijke dat er juist in een crisisperiode wel beslissingen noodzakelijk zijn (bijvoorbeeld rond een overlijden). Als dat onvermijdelijk is (zoals het regelen van de begrafenis of crematie) moet het gebeuren, maar verder moeten belangrijke beslissingen wachten (kopen of verkopen van een huis, hertrouwen, enzovoorts). Veel genoemde signalen in mijn onderzoek zijn verdriet en

depressieve stemmingen, angst, verdoving en verdringing, huilen, boosheid, prikkelbaarheid, wanhoop, dromen, opstandigheid, verwarring, wraakgevoel en de schrik door het plotselinge karakter van de schok.

De tweede groep signalen hangt samen met verstoringen in relaties en gedrag. De relaties met belangrijke anderen komen vaak onder druk te staan van beide kanten. In een crisis raak je meer in jezelf gekeerd, terwijl de omgeving vaak moeite heeft het contact aan te houden. De daardoor toenemende eenzaamheid is niet alleen een teken dat wijst op een crisis, maar het verergert de crisis ook. Veel crisisgebeurtenissen hebben namelijk ook een directe invloed op de sociale omgeving, of spelen zich in de sociale relaties af. Dat geldt nadrukkelijk voor relationele problemen (bijvoorbeeld echtscheiding of overlijden), maar ook werkloosheid en ernstige ziekte verminderen het aantal sociale contacten waardoor de crisis versterkt kan worden. In mijn onderzoek vertelden mensen herhaaldelijk dat ze bij hun omgeving onbegrip voelden. Zelf hadden ze in de tijd van de crisis last van hun wantrouwen, terugtrekken, agressie, en onduidelijke of tegenstrijdige gevoelens ten opzichte van de kinderen. Die kunnen zich uiten in tijdelijke verwaarlozing, afwijzing, of bijvoorbeeld de wens het kind te ruilen voor de overleden partner.

Onder de gedragsveranderingen vallen slaapstoornissen, dagritme-verschuivingen, veranderingen in eet-, drink- en rookgedrag, sarcasme, veel meer praten dan anders, gerichtheid op praktische zaken in een verdringing van emoties, en het krampachtig vasthouden aan bepaalde voorwerpen (koffiekopje, pijp, lakens) of gevoelens die bijvoorbeeld bij de overleden partner hoorden. Tenslotte wijzen we op enkele lichamelijke signalen waarvan de geïnterviewden vertellen: ervaren van intense koude, rillen, hyperventileren, extreme moeheid en concentratieproblemen, versterking van bepaalde ziektesymptomen, overgevoeligheid voor geluid, en zuchten.

De derde groep signalen ligt meer op de lijn van de zingevingscrisis dan op de lijn van de psychische crisis. Zo is er bij veel mensen in een crisis een grote aandacht voor de vraag naar de zin van het leven en van wat hen overkomt. Afgeleide vragen zijn waarom dit gebeuren je overkomt en waarom het nu juist jou overkomt, vragen naar de onzekere toekomst en naar de zelf-waarde of de eigen identiteit. Ten diepste gaat het immers in een crisis niet alleen om de vraag naar de betekenis van dat ene gebeuren, maar om de vraag naar de zin en samenhang van het geheel. De waarde en zinvolheid van het leven als geheel wordt twijfelachtig. Hierbij hoort de bedreiging van de identiteit en van het gevoel van eigenwaarde. De vraag naar de toekomst hangt hier ook mee samen. Wanneer de samenhang van het leven onherkenbaar wordt, dan wordt ook de toekomst onzeker. Signalen van de zinvraag waren bij de interviews in mijn onderzoek onder andere ontkenning, onmacht, kwetsbaarheid, onzekerheid, afhankelijkheid, doodswensen, schuldgevoel, en concrete vragen naar de toekomst, de zin en de eigen identiteit en waarde.

Een voor velen schokkend signaal hangt hier mee samen. Bij verschillende mensen die een crisis meemaken bestaat de neiging of drang zichzelf te beschadigen of zelfs te vernietigen. Het is dan ook niet zo vreemd dat de methode voor crisis-interventie (waar we in het derde deel van dit boek op terug komen) is ontstaan in centra voor noodhulp bij dreigende zelfdoding.

REACTIEPATRONEN

Omgaan met verlies is een ingrijpende zaak. Het gaat om de meest wezenlijke zaken van het leven, en dat betekent dat er ook tijd en strijd nodig is om er een weg in te vinden. In dit hoofdstuk over reactiepatronen gaat het over de verschillende fasen die in de crisisverwerking gezien worden. Ik noem het bewust geen fasen, maar patronen of elementen. Het woord 'fasen' geeft namelijk teveel het idee dat ze altijd in een bepaalde volgorde verschijnen, en dat blijkt in de praktijk wel eens anders te zijn. Uit het schema van een vorig hoofdstuk bleek al dat je dezelfde vragen herhaaldelijk kunt tegenkomen. Wel beschrijf ik ze in de volgorde waarin ze vaak voorkomen. Daardoor is er een vergelijking mogelijk met het model dat de bekende arts Elisabeth Kübler-Ross⁵ beschreef. Een belangrijk verschil (dat vaak over het hoofd wordt gezien) is dat haar model gaat over het omgaan met de dood door de stervende zelf. Dat gaat niet zonder meer voor andere situaties op.

Het eerste element is dat van de onwetendheid. Dat wil zeggen: de periode waarin je je nog niet bewust bent dat er iets aan de hand is. Op zich is hier nog geen sprake van crisis, maar alleen van de voorgeschiedenis. In de dimensie van de onwetendheid is de spanning tussen gebrokenheid en heelheid onderhuids aanwezig. Wanneer je je niet bewust bent van dreigend gevaar, dan is hier alleen sprake van de breuklijnen in het verhaal die voortdurend aanwezig zijn en niet tot acute vragen leiden. Ben je je wel bewust van de dreiging, dan is dit de fase van de vrees en de bange vermoedens. Herhaaldelijk vertelden mensen in mijn onderzoek van allerlei voorgevoelens, die bij sommigen ook een geloofslading krijgen. Zolang de vrees niet bevestigd is

⁵ Kübler-Ross, E. (1969) *Lessen voor levenden*. Baarn

kan de hoop blijven bestaan dat de gebrokenheid niet doorbreekt.

Het tweede element is dat van de ontkenning. Het kan niet waar zijn. Niet dit, niet nu, niet bij mij. De ideale werkelijkheid (zoals het eigenlijk zou moeten zijn) wordt verdedigd ten koste van de reële werkelijkheid. Die ontkenning is (voor de korte termijn en een beperkt doel) in heel veel gevallen een gezonde reactie. Zowel praktisch (je hebt tijd nodig, en vaak moet er -vooral bij een zwaar verlies als door een overlijden- veel geregeld worden) als geestelijk (je kunt toch niet zomaar aanvaarden dat het leven wreed en absurd is). Het geeft aan dat we de gebrokenheid ervaren als een ongepast element. In woorden van het geloof omgezet mag je daarin een herinnering aan het paradijs zien, een vasthouden aan het Koninkrijk. Eerst ontkennen dus, om niet meteen helemaal in te storten.

Na een paar uren, dagen of weken, dringt langzamerhand de afschuwelijke werkelijkheid door. Dan komt het element van het protest. Niet meer 'het kan niet waar zijn', maar 'het mag niet waar zijn'. Dat is een element dat voor veel gelovigen moeilijk is. We hebben geleerd dat we niet mogen twifelen en niet opstandig mogen zijn, en het blijkt dat bijna niemand daar aan ontkomt. Ik geloof ook niet dat opstandigheid op zich slecht is, of onbijbels. Het hangt er van af hoe het vorm krijgt. Wie in zijn opstandigheid de Here God de rug toe keert, die is daarmee op de verkeerde weg. Maar wie in zijn opstandigheid naar God toe gaat en zegt: 'Here God, waarom nu toch. Zo bent U toch niet', die valt niet in ongeloof, maar staat in geloof. Steeds weer zien we in de Bijbelverhalen rond het thema van het herstel een diep geworteld verzet tegen lijden en kwaad. Dat daarbij ook verzet tegen God een plaats mag hebben blijkt in alle verhalen waar God ter verantwoording wordt geroepen. Die opstandigheid is uiteindelijk een teken van geloof in Gods goedheid.

Wanneer dan tenslotte die werkelijkheid is doorgedrongen dat het zo is, en dat we daar niets meer aan kunnen doen, dan krijg je het zoeken. Je probeert het evenwicht te herstellen door antwoorden en verklaringen te zoeken, door

je gedrag aan te passen, door informatie te zoeken over oorzaken en mogelijkheden enzovoorts. Het gaat dan om het zoeken naar een nieuw verhaal, waarin je weer verder kunt. Dit element wordt ook wel genoemd het marchanderen, of breder het zoeken naar een antwoord. Het heeft te maken met het feit dat je de werkelijkheid zoals die is aanvaardt, maar er geen genoeg mee neemt. Het evenwicht in deze spanning wordt gezocht door nieuwe antwoorden en gedragswijzen. Door kleinere of grotere aanpassingen wordt geprobeerd de heelheid te herstellen of te verwerven door een bepaalde tegenprestatie. Soms gaat het zover dat mensen gaan onderhandelen met God. Daarbij kunnen bepaalde (geloofs-)gedragingen een magische functie krijgen. Uiteindelijk is het doel een nieuw evenwicht tussen heelheid en gebrokenheid te vinden.

Als dat problematisch is kan het heel goed komen tot een diep dal, een depressieve tijd en toestand, waarin je werkelijk geen uitkomst meer ziet. Soms is dat pas maanden of jaren na de eerste klap. Als iedereen om je heen zegt: 'het is al zo lang geleden'. Dat is het dan voor jou echter niet. Het is niet in tijd te meten. Het diepe dal kan zich veel later voordoen. Het kan ook worden opgeroepen door een heel kleine, onbelangrijke gebeurtenis. Een muziekstuk, een opmerking. Door zomaar iets kan het hele evenwicht opnieuw verstoord worden. Dit element van de depressie betekent eigenlijk dat de gebrokenheid de heelheid overwonnen heeft. Dat maakt de ervaring ook zo uitzichtloos. Je hebt gevochten en verloren.

Meestal is het pas na dat diepe dal dat het kan komen tot een nieuwe aanvaarding, waarin je kunt zeggen: het is goed. Niet wat er gebeurd is, niet wat er allemaal bij gekomen is, maar tenslotte heb ik er vrede mee. Dat betekent niet dat gebrokenheid niet meer bestaat, of dat ze verdrongen wordt. Het is eerder zo dat de gebrokenheid een plaats heeft gekregen in het totaal van de heelheid. De heelheid is groter dan de gebrokenheid van het moment. Zelfs de gebrokenheid van dit bestaan kan de heelheid van het

Koninkrijk niet vernietigen. Deze aanvaarding en verwerking kan leiden tot een vernieuwing of verdieping van het verhaal. Ze vormt het perspectief van het herstel en de vernieuwing, dat op weg is naar de toekomst toe.

Dat is een stadium dat niet iedereen bereikt of hoeft te bereiken. Verlieservaringen zijn geen examens waar je een voldoende moet halen. Het is voor ieder mens en elk moment weer anders en weer nieuw, en niemand kan bepalen hoe een ander daar mee om moet gaan. Je zult zelf door de vragen, door het dal, door de pijn heen moeten. Keer op keer.

Verschillende elementen uit dit hoofdstuk en de vorige komen heel herkenbaar aan de orde in het verhaal van mevrouw Dols, dat we als voorbeeld hier opnemen.

Mevrouw Dols is geboren aan het eind van de jaren vijftig als oudste van zeven kinderen. Vader dreef een winkel, en moeder het huishouden. Het gezin woonde in het westen van het land en was actief lid van een Gereformeerde Gemeente. "Ik was heel gelukkig, want het was allemaal dezelfde mensen met dezelfde ideeën, de kinderen die kende je uit de kerk, en eh, ja, eh, ik vond het gewoon een hele leuke tijd." Wel had ze op het punt van geloof en kerk ingrijpende vragen, waar ze geen antwoord op kreeg.

Toen mw. Dols acht was moest haar twee jaar jongere zusje naar een internaat in verband met een minimale hersenafwijking. Omdat het gezin zo hecht was was dit een schokkende ervaring. Haar vader stimuleerde de kinderen om hier goed mee om te gaan en het ook in gebed op te dragen, maar haar moeder kon het niet hanteren en werd overspannen. Wanneer haar opa overlijdt wordt er in de kerk alle nadruk op gelegd dat de toehoorders in hun huidige staat niet naar de hemel kunnen. Voor mw. Dols is dat een onaanvaardbare boodschap. In deze periode wordt ze erg bang voor de dood. Als ze in de vijfde klas van de middelbare school zit wordt haar moeder langdurig ziek, zodat zij van school (VWO) wordt gehaald om het huishouden te doen. Hoewel

ze eigenlijk wilde studeren besluit ze dan de verpleging in te gaan, om "eindelijk ook eens een keer rustig over alles na te denken."

Als ze net twintig is trouwt ze met een iets oudere man van rooms-katholieke afkomst, "hoewel hij er eigenlijk gewoon niets meer aan deed." Hij heeft veel respect voor haar geloofsachtergrond en wil ook wel met haar mee naar de kerk, maar dat loopt op een teleurstelling uit als hij wordt weggestuurd omdat hij een lichtbruine huidskleur heeft en niet van nederlandse afkomst is. Hierdoor breekt mw. Dols met de kerk.

Een paar jaar later overlijdt haar vader. Hij krijgt longkanker en wordt de laatste week van zijn leven op zijn verzoek door mw. Dols verzorgd. Haar moeder wil het liefst de problemen ontlopen. In die week verschijnt de kerkeraad bij hem en op zijn getuigenis dat hij gelooft naar de hemel te zullen gaan wordt hem te kennen gegeven dat hij dat niet mag zeggen gezien de resultaten van de opvoeding. Bij dit gesprek wordt gemeld dat de kinderen als doopleden worden uitgeschreven. Bij het condoleren na het sterven worden mw. Dols en haar man genegeerd. In deze periode heeft ze geen duidelijk beeld meer van of en hoe er leven na de dood is.

Na een paar jaar huwelijk is mw. Dols voor de tweede maal in verwachting. Door complicaties moet ze maanden in het ziekenhuis liggen. Vanwege het vele reizen verhuist het gezin naar de stad waar haar man werkt en het ziekenhuis staat. Als het kind zes weken oud is -ze wonen dan in een stad waar ze bijna niemand kennen- krijgt haar man op een vrijdag kiespijn. De tandarts trekt een verstandskies, maar hij krijgt een kaakontsteking en bloedvergiftiging. Op zaterdagavond wordt hij opgenomen in het ziekenhuis, en op maandag tegen de middag overlijdt hij. In dat weekend zijn er volgens mw. Dols nogal wat medische fouten gemaakt. Haar man blijkt zeer angstig te zijn voor de dood, terwijl hij altijd 'zeker wist' dat er na de dood niets meer was. Bij mw. Dols zelf is de

angst voor de dood verdwenen; ze is overtuigd dat er wel meer is. Haar zus en moeder komen dat weekend helpen om de kinderen op te vangen.

Verschillende factoren wijzen er op dat de dood van haar man voor mw. Dols tot een crisis leidde. Ze omschrijft het als een 'ontzettend zware dreun', ze vertelt dat ze dacht 'van als ik nu gelovig word dan gaat ie misschien niet dood (lacht) Dat heb ik dus echt gehad, toen heb ik wel zitten bidden en zo, maar ja, je weet natuurlijk dat het ook niet werkt, rationeel dat het gewoon niet zo is.' Ook vertelt ze van veel verdriet, vragen. Op dat moment heeft ze het gevoel dat haar leven een chaos wordt.

Vanaf het begin ervaart mw. Dols tegelijk ook een bepaalde rust: 'als het toch zo moet zijn dan kan ik het toch niet wenden of keren. Want het zal wel ergens goed voor zijn.' Ze heeft moeite de draad weer op te pakken maar na vele gesprekken met de huisarts en een psychologe is ze nu weer begonnen met een opleiding en ziet ze de opvoeding van de kinderen als een uitdaging. In de verwerking zijn een paar vrienden van belang, en verder leest en praat ze veel om een ander antwoord te vinden dan de kerkelijke uitleg van schuld en straf. Lezend in Augustinus en Calvijn ontdekt ze dat zingevingen ook kunnen veranderen.

De begrafenis ervaart ze als 'afschuwelijk', met name door het laveren tussen de beide families. Er wordt geen kerkdienst bij gehouden. De eerste tijd daarna gaat er een heleboel langs haar heen. Het kost haar moeite het leven weer op te pakken, vooral omdat ze het contrast tussen de geboorte van haar kinderen en de dood van haar man sterk ervaart. Het jongste kind kent ze nog nauwelijks, en de oudste is door haar ziekenhuisopname erg op haar man gericht. Door de verhuizing is er weinig contact meer met vrienden en familie, ze is gestopt met haar werk in de verpleging en valt daardoor in een groot gat. Haar familie is niet in staat haar steun te geven en alleen een vriend van haar man kan haar nog opvangen. Een collega die veel voor haar betekende sterft kort daarna aan een hersenbloeding.

Mw. Dols is begonnen met een studie in een sociaal vak. Eerst heeft ze overwogen theologie te gaan studeren, maar 'er moet toch een bepaalde manier van roeping zijn.' Een relatie met 'iemand die ook heel gereformeerd opgevoed was' loopt vast op diens drukke studie-leven. Haar broer en zus zijn opgenomen in een psychiatrische inrichting, en met haar moeder heeft ze nog goed contact, al wordt er over geloof en dergelijke niet gepraat. Mw. Dols heeft zich niet aangesloten bij een kerk. Ze ziet wel van zichzelf dat ze nu veel minder paniekerig is dan in haar jeugd. De verwerking is bij mw. Dols vooral gekenmerkt door verandering van interpretatie en niet door sociale steun. De situatie kan niet veranderd worden, maar de betekenis wel. Daardoor komt ze tot een verwerking en nieuwe inzichten. Opvallend blijft wel dat ze inhoudelijk duidelijk afstand neemt van haar opvoeding, maar in haar levenshouding daar steeds weer op teruggrijpt (zoals haar berusting en haar nadruk op roeping).

CRISIS ALS GELOOFSZAAK

In het vorige hoofdstuk hebben we al een paar keer het verband gelegd met geloof. Hier doen we dat wat uitgebreider. Het gaat dan nog niet om de vraag wat geloof en crisis voor invloed op elkaar hebben. Daar komen we later op terug. Hier staan we eerst stil bij de (theologische) betekenis van de verschillende zaken die aan de orde zijn geweest.

In een crisis treedt de kwetsbaarheid en wisselvalligheid van het menselijk bestaan zo aan de dag, dat de spanning tussen het gekomen en het niet gekomen rijk Gods, tussen belofte en uitblijvende vervulling, tussen heil en onheil ondraaglijk wordt. Daar komt de vraag naar de zin-samenhang dwingend naar voren. De mens wordt naar de grens van het leven gebracht, en wordt zo gedwongen om de meest wezenlijke vragen van het leven te stellen. Dat maakt juist een crisis het moment waar ook de geloofsvragen gaan spelen. Immers, waar je de grens van je leven raakt, daar komt onherroepelijk de vraag wat of Wie er voorbij die grens is.

We zijn begonnen met de constatering dat de menselijke levensloop een opeenvolging van crises is. Er zijn ontwikkelingscrises, die horen bij het 'gewone' leven, en er zijn de plotselinge, traumatische crises. Allebei vormen ze een deel van het menselijk bestaan. Ze zijn in zekere zin natuurlijk, vanzelfsprekend als een deel van het mens-zijn. Dat gaan we nog beter begrijpen als we vanuit de Bijbel zien dat het menselijk leven zich bevindt tussen de paradijsstijd en de wederkomst. In die tussentijd leven we in de gebrokenheid. Dat betekent ook dat crises als confrontaties met die gebrokenheid horen bij de werkelijkheid van ons leven. Hoe vreemd dit ook mag klinken, de verbazing en verwarring zou eigenlijk niet zozeer moeten optreden bij ervaringen van leegte en verlies, maar veel eerder bij ervaringen van volheid en geluk.

Er is echter meer te zeggen. In het tweede deel gaan we uitgebreid in op de vraag van God en het lijden. Hier moeten we echter al wel opmerken dat het menselijk leven niet alleen

de gebrokenheid kent, maar ook de heelijkheid. Voortdurend bevinden we ons in een slingerbeweging, waarin nu het ene, dan het andere ervaren wordt. Op bepaalde momenten echter is het evenwicht verdwenen. Juist in de crisis wordt daarom de spanning tussen heelijkheid en gebrokenheid een probleem.

Daarbij is het niet alleen te begrijpen, maar ook te verdedigen dat de menselijke ervaring in alle geschondenheid wil vasthouden aan de uitgangspunten dat het leven in de wereld goed is, vol betekenis en zelfwaarde. Het geloofsvertrouwen laat niet los dat de heelijkheid van Gods Koninkrijk ten diepste en ten laatste de gebrokenheid overstijgt. In die zin is een crisisperiode ook een teken van een diep-geworteld geloof in de goedheid en de heelijkheid van het bestaan, en voor de gelovige van het Koninkrijk van God. Als we er namelijk bij voorbaat al van uit zouden gaan dat het leven gebroken is, dan zouden we ons ook bij voorbaat neer kunnen leggen bij al het verlies dat ons treft. De crisiservaring laat zien dat we ons niet zomaar overgeven aan de gebrokenheid.

De tweede constatering was dat een crisis niet alleen te maken heeft met de situatie of gebeurtenis, maar ook met het verhaal waarmee je je eigen leven beschrijft. Dat heeft theologisch gezien te maken met de beschrijving van de mens als een antwoordend en daarmee vertellend wezen. Zo is dat al vanaf de schepping, dat de mens een eigen verantwoordelijkheid krijgt. Adam mag de dieren namen geven, en dat is meer dan alleen maar een aanduiding om ze uit elkaar te houden. Door namen te geven ordent hij zijn wereld. Zo scheidt de mens in zekere zin al antwoordend en vertellend een eigen leefwereld.

De mens heeft in de Bijbel steeds de ruimte om een keuze te maken en daarin de eigen houding ten opzichte van de wereld en God te bepalen. Voor die keuze is de mens verantwoordelijk, omdat het gaat om het eigen antwoord van de mens. In tal van verhalen, en met name in de

gelijkenissen die Jezus vertelt (en waarmee hij in de traditie van de profeten van het Oude Testament staat) wordt de hoorder en lezer opzettelijk op het kruispunt geplaatst waar de keuze gemaakt moet worden. We mogen antwoorden en dat betekent dat we niet zijn overgeleverd aan de feiten, maar altijd weer ook de verantwoordelijkheid hebben op die feiten te reageren.

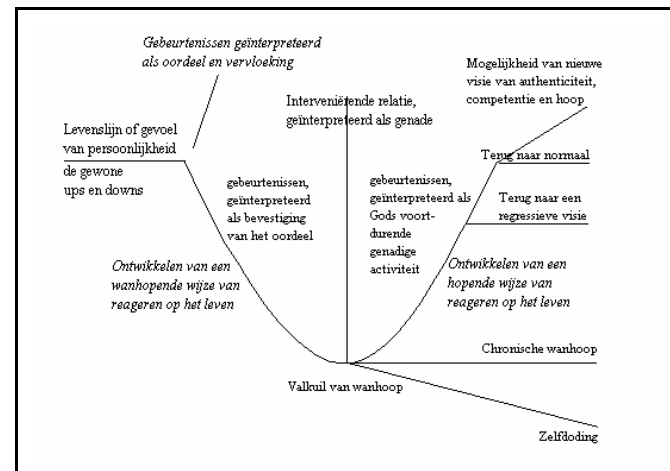
Een derde constatering was dat de hulpbronnen zeer belangrijk zijn. Ze bepalen mede of er een crisis zal ontstaan, en of en hoe die verwerkt kan worden. Wanneer we serieus nemen dat een crisis ontstaat door de dreiging van een situatie waarin de gebrokenheid en kwetsbaarheid onontkoombaar lijkt, dan zullen we ook de hulpbronnen mogen zien als teken en symbool van de heelheid. Ik heb eerder onderscheid gemaakt tussen de persoonlijke vaardigheden aan de ene kant en de steun van de omgeving aan de andere kant. Dat doe ik hier weer.

Voor de persoonlijke vaardigheden geldt dan dat je ze mag zien als gave van God, in ons leven gelegd bij de schepping. Dat kun je herkennen in de creatieve, scheppende mogelijkheden van de mens die het mogelijk maken de woeste chaos van het leven tot een leefbare tuin te maken. Wat eens woest en ledig was, daarvan kan achteraf gezegd worden dat het zeer goed is. Die scheppingskracht zien we in de Bijbel ook na de zondeval terugkomen, bijvoorbeeld als Jesaja als in een visioen laat zien dat 'de woestijn een gaarde zal worden' (Jesaja 32:15), of -in andere beelden verwoord-, dat de woeste en bedreigende zee voor de troon van God verstild zal zijn 'als een glazen zee, kristal gelijk.' (Openbaring 4:6) Zo doortrekt de scheppingskracht de gehele geschiedenis, en de mens als beeld en vertegenwoordiger van God heeft deel gekregen aan de scheppende, creatieve gaven om daarmee de dreiging van de wereld te overwinnen. Dankzij de scheppingsgaven zijn we niet overgeleverd aan de gebrokenheid, maar kunnen we leven vanuit de voleinding.

In de sociale hulpbronnen wordt de heelheid op een andere wijze zichtbaar. De gebrokenheid wordt onder meer

ervaren in isolement, eenzaamheid en vervreemding. Als nu in de omgang met de medemens hulp en steun wordt ervaren, dan is dat een teken van de heelheid, van de tegenkracht van God. Dit kan een symbolische betekenis krijgen van Gods liefde die door geen dreiging wordt weerstaan (Romeinen 8:31-38). Het belangrijke beeld van de kerk als lichaam van Christus verwijst naar de onderlinge gemeenschap en de gemeenschap met God tegelijk. Die dubbele gemeenschap die de gelovige kan ervaren behoort tot de centrale hulpbronnen.

Eerder heb ik ook al gezegd dat de uitkomst van een crisis niet zeker is. Voor sommigen is het de aanleiding tot een vernieuwing van hun leven, voor anderen leidt het tot een blijvende wanhoop. Een crisis kan op de langere termijn zowel een verbetering als een verslechtering betekenen. In het volgende schema zien we de verschillende mogelijke uitkomsten.⁶

⁶ Gerkin, C.V. (1979) *Crisis experience in modern life*. Nashville. Vertaald en aangevuld in: Ganzevoort, R.R. (1989) *Levensverhalen, een verkenning in hermeneutisch crisispastoraal*. s-Gravenhage

Naast een terugkeer tot hetzelfde niveau met de ups en downs die daar bij horen, is ook een terugval mogelijk naar een lager niveau, een chronische wanhoop, of zelfs een lijn die verder omlaag loopt en uitmondt in zelfdoding. Aan de andere kant is ook een nieuw verhaal mogelijk met een toename van echtheid, zelfvertrouwen en hoop. Het bereikte niveau hangt samen met het eigen verhaal, en met de beschikbare vaardigheden en hulpbronnen.

De belangrijkste factoren in dit schema zijn de verschillende aspecten van de ontmoeting met bepaalde situaties en gebeurtenissen en met personen uit de naaste omgeving. Volgens het schema kunnen die ervaringen worden uitgelegd als Gods voortdurende genadige activiteit, of juist als het uitblijven daarvan.

Dat onvermogen om de genade van God op te merken kan dan ook worden ervaren als oordeel. Het Griekse woord 'crisis' betekent onder meer ook oordeel. In de crisis gaat het verhaal van een mens onder het oordeel van de werkelijkheidservaring door. Dat houdt zowel een beschadiging als een loutering in. In het vuur wordt het edele gezuiverd, het onedele gaat verloren. Zo kan in een crisis blijken wat authentiek en zuiver is. Dat gaat natuurlijk niet altijd op. In de concrete werkelijkheid van een crisis gaat veel edels verloren en blijven veel onzuivere motieven en daden bestaan. Toch mag ook in de crisis een symbolisch teken worden gezien van het oordeel van God dat over de wereld gaat. Zo werd ook de ballingschap niet alleen beleefd als onheil beleefd, maar ook als oordeel (2 Kronieken 36:11-21). Het lijden dat een mens overkomt en tot een crisis brengt is een verwijzing naar het oordeel dat de hele wereld treft. Deze oordeels-betekenis richt zich niet in de eerste plaats op de vraag naar de schuld en de oorzaak van het lijden, maar op het verlangen naar herstel in de toekomst.

Van belang is verder in het schema dat deze interpretatie van oordeel of vervloeking bevestigd worden door verdere gebeurtenissen, zodat een groter verhaal van oordeel ontstaat dat tot de kern van de crisis brengt. De verwerking van de crisis ligt dan ook in het herschrijven van het verhaal zodat de hoop de overhand krijgt. De basis daarvoor ligt in

een relatie die geïnterpreteerd kan worden als genade, en bevestigd wordt door daarop volgende gebeurtenissen, die eveneens als genade kunnen worden geduid.

VERWERKINGSVORMEN

Als je een crisis doormaakt zijn er tal van strategieën en methoden die je kunt gebruiken om de dreiging het hoofd te bieden. In het schema van bladzijde 25 heb ik drie belangrijke vormen aan de orde laten komen: aanpakken, vluchten en innerlijke verandering. De strategie van het aanpakken kan nog verder worden onderverdeeld in directe actie en informatie zoeken. Daarnaast werden er twee hoofdvormen genoemd: veranderen van de situatie en veranderen van de beleving van de situatie. Omdat deze lijnen wat door elkaar heen lopen, kan het helpen om ze in een schema naast elkaar te zetten. Daarbij geef ik steeds een concreet voorbeeld, toegespitst op iemand die werkloos wordt.

doelstelling → methode ↓	veranderen van de situatie	veranderen van de beleving of betekenis
directe actie	naar vacaturebank of uitzendbureau	alcoholmisbruik
informatie zoeken	navraag naar regels uitkeringen	vragen hoe anderen werkloos zijn ervaren
innerlijke verandering	nadenken over invulling vrije tijd	waarde van werk anders gaan zien
vlucht	apathisch terugtrekken	ernst van de situatie ontkennen

Voor zowel de directe actie als het informatie zoeken geldt dat je door het aanpakken het gevoel krijgt de zaak weer onder controle te krijgen. Omdat in de crisiservaring vooral het gevoel van de onbeheersbaarheid zo'n probleem is, is dit aanpakken vaak een bruikbare methode. Dat geldt ook voor de methode van de innerlijke verandering. Ook daar gaat het om het gevoel weer beheersing te krijgen over het eigen leven. Bij het vluchten is de hoop opgegeven, en daarom is dat op termijn meestal geen vruchtbare weg.

De innerlijke verandering kan op verschillende manieren worden gevonden. In de meeste gevallen gaat het om het

zoeken van een andere betekenis voor de zaken waar je mee te maken hebt. Die betekenis betekent dat de zinsamenhang hersteld wordt, de situatie beheerst kan worden en ook het gevoel van zelf-waarde weer stijgt.

Een belangrijke methode van innerlijke verandering is de vergelijking met anderen. Als je voorbeelden hebt van mensen die in soortgelijke omstandigheden een goede strategie hebben gevonden om de dreiging het hoofd te bieden, dan is dat een stimulans om ook zelf verder te gaan op die weg. Ook voorbeelden van mensen die het 'verkeerd' hebben aangepakt kunnen echter helpen om een goede weg te kiezen. Daarnaast zijn er vergelijkingen met mensen die het nog veel zwaarder hebben getroffen in het leven. De vergelijking met hen verzacht de eigen pijn in zekere mate. Het lijkt of je eigen situatie meevalt, als je ziet hoe het met anderen is.

Een andere methode is het zoeken van positieve betekenissen. Dat kan gebeuren door te kijken naar de neven-effecten. Vaak hoor je dan ook mensen na een zwaar verlies iets heel positiefs noemen dat er uit voortgekomen is. Eerder in dit boek zagen we het verhaal van meneer Dieker, die troost vond in het gegeven dat naar aanleiding van het overlijden van zijn vrouw mensen tot geloof kwamen. Je moet hierbij wel uitkijken dat je het niet te mooi oppoetst, want dan kom je gevaarlijk dicht bij het verdringen van de pijn. Als je echter ook iets mag zien van positieve bij-effecten, dan kan dat helpen om een nieuwe betekenis te vinden.

Naast deze methoden is er ook de mogelijkheid om de situatie van een andere definitie te voorzien. Zo kan het verlies van een partner in sommige gevallen worden gherdefinieerd als een bevrijding. Een opvallend voorbeeld vinden we ook bij slachtoffers van seksueel misbruik. Ook daar gaat het om een ernstig verlies, maar door het zware taboe dat er op dergelijke ervaringen rustte (en voor mannelijke slachtoffers nog steeds rust), heeft het voor velen heel lang geduurd voordat ze aan die ervaring de term

'sexueel misbruik' koppelden. Veel mannelijke slachtoffers bijvoorbeeld geven aan de ervaringen betekenissen als sexueel experiment, ontdekken van een eigen (eventueel homoseksuele) geaardheid, enzovoorts. Omdat - zoals de titel van een boek hierover luidt - er geen namen voor zijn⁷, kan het slachtoffer geen betekenis vinden voor de ervaringen. Soms duurt het jaren voordat een andere definitie gevonden wordt, en er daardoor een nieuwe fase in de verwerking optreedt.

Sommige mensen gebruiken bijna altijd dezelfde verwerkings-vorm. Zeker wanneer blijkt dat je daarmee een heel eind komt is dat ook een goede keus. Zo blijkt dat volwassenen de voorkeur hebben voor het veranderen van de situatie en adolescenten voor het veranderen van de beleving van de situatie. Ook lijkt het er op dat mannen meer kiezen voor aanpakken van de situatie, en vrouwen meer voor het veranderen van de beleving. Dat komt tot uiting in het (wat al te zwart-witte) beeld van de vrouw die altijd maar wil praten en de man die aan zijn werk gaat.

Zo zijn er wel enkele grote lijnen aan te geven, maar de meeste mensen wisselen af tussen de verschillende strategieën. Dat maakt het echter heel moeilijk wanneer mensen samen een verlies moeten doormaken. Heel wat huwelijken stranden op een crisis. Zo kunnen werkloosheid, ziekte en dood in het gezin, en gehandicapt raken nog een extra probleem met zich mee brengen. Man en vrouw, ouders en kinderen gaan allemaal zo anders met de situatie om, dat het in veel gevallen niet of ternauwernood lukt om elkaar nog te vinden. Verwijten zijn makkelijk gemaakt, en in de kwetsbaarheid die bij alle partijen aanwezig is kunnen ze een geweldig grote invloed hebben. Juist dan is het van groot belang op tijd steun uit de omgeving in te roepen, en waar nodig ook deskundige begeleiding.

⁷ Broek, J. van den (1991) *Er zijn geen namen voor, jongens als slachtoffer van seksueel misbruik*. Baarn

GELOOFSFUNCTIES

Bij ervaringen van crisis en verlies kan geloof een rol spelen. In de volgende hoofdstukken laat ik vanuit mijn eigen onderzoek zien dat dat heel verschillende vormen kan krijgen. In dit hoofdstuk gaan we de verschillende dimensies langs waarin geloof een invloed kan hebben op de crisis. Die invloed kan zowel positief als negatief zijn.

De eerste dimensie is de *geloofsbeleving*, die invloed kan hebben op de crisis. Het is moeilijk om dat precies te omschrijven of psychologisch te meten, maar als je mensen in crisis spreekt is dit wel het eerste aspect dat ze noemen, met name in de vorm van kracht en troost die het geloof bieden kan. Vanuit het geloof kun je ook zeggen dat hier de Heilige Geest aan het werk is; God wil zo in harten van mensen aanwezig zijn en werken, dat ze getroost en gesteerd worden om de soms moeilijke weg te kunnen gaan.

Voor veel gelovigen die door een crisis heen moeten geeft het geloof wel steun, maar geen directe oplossingen. Het is meestal niet zo dat je achterover kunt leunen om af te wachten hoe God de zaken voor je oplost. De ervaring van steun betekent dan ook niet dat de menselijke keuzevrijheid en verantwoordelijkheid wordt ingeperkt. Integendeel: juist wanneer je steun in je geloof ervaart zal dat een stimulans zijn om ook zelf aan de slag te gaan. In de woorden van het schema van bladzijde 25: als de hulpbronnen voldoende lijken wordt het mogelijk aan te pakken.

De ervaring van steun heeft te maken met een tweede ervaring, die van verbondenheid met God. Daarbij gaat het niet meer puur om het ontvangen van wat je nodig hebt in de crisis, maar veel meer om de ervaring van een relatie met God in zichzelf. Uit allerlei onderzoek blijkt ook dat je de meeste steun kunt ervaren als je het geloof niet gebruikt wordt als middel om iets te bereiken (bijvoorbeeld die steun), maar als een doel in zichzelf. Anders gezegd: de meeste

steun wordt gevonden wanneer de steun niet het doel is van het geloof.

In de geloofsbeleving kunnen ook negatieve invloeden aanwezig zijn. De eerste is dat er een conflict kan optreden tussen geloof en gevoel, waardoor de eigen beleving een probleem wordt. Wanneer de geloofsbeleving niet aansluit bij de werkelijkheid die je ervaart, dan groeit het risico dat of het geloof, of het eigen gevoel moet worden afgewezen. De tweede negatieve invloed heeft te maken met het gegeven dat we juist vanuit de gebrokenheid en kwetsbaarheid van het leven gaan zoeken naar de heelheid van God. Dat betekent dat het gevaar bestaat dat juist in een crisis, waar die gebrokenheid zo ervaren wordt, het gevoel groeit dat de heelheid van het geloof uiteindelijk te weinig biedt.

Bij de geloofsbeleving spelen ook allerlei psychologische factoren een rol. Zo zijn er nogal wat mensen die op een naïeve manier van het geloof een moederlijke functie verwachten en ervaren. Het gaat dan om een verlangen naar geborgenheid en verzorgd worden, dat wordt uitgespeeld tegen de verantwoordelijkheid om mens te zijn. Als de verzorging ook gevoeld wordt, dan wordt het een positieve ervaring, maar de kern van de zaak wordt wel versluierd door allerlei psychologische behoeften, en dat kan juist in een crisis tot extra vragen en problemen leiden.

Wanneer is de geloofsbeleving een belangrijke geloofsfunctie? Los van de precieze inhoud, die voor iedereen kan verschillen, is het in elk geval noodzakelijk dat het geloof wordt beleefd als relevant. Dat wil zeggen: het geloof dat wordt aangedragen in de opvoeding en de kerk moet ervaren worden als een relatie en levenshouding die van belang is voor het eigen leven. Het moet op de een of andere manier je eigen bestaan en je eigen ervaringen tot uitdrukking brengen en vernieuwen. Daarnaast is de reikwijdte van het geloof een wezenlijke factor. Daarmee bedoel ik de mate waarin het eigen verhaal bepaald is door het geloof. Anders gezegd: vormt het geloof een centrale lijn in het verhaal, speelt God een grote rol, of is het niet meer dan een bijzaak?

Hiermee is de overgang gemaakt naar het tweede aspect: *interpretatie*. Een belangrijke geloofsfunctie is het aanbieden van een interpretatiekader, dat wil zeggen een bepaalde manier van kijken naar het leven, waardoor betekenis kan worden gevonden. Door het geloof 'weet' je hoe je over bepaalde zaken moet denken en hoe je daar tegen aan moet kijken. Dat kan natuurlijk geweldig verschillen van persoon tot persoon en van kerk tot kerk. Toch is het voor veel mensen een hulp dat ze niet bij iedere gebeurtenis hoeven na te denken over de betekenis, maar vaste denkpatronen kunnen gebruiken om de vragen te beantwoorden. In dat kader passen de vrome en goedbedoelde opmerkingen als: "als ik niet wist dat de HERE me dit aandeed..." of "ik weet dat God dit niet gewild heeft..." De zekerheid die uit het standaard-antwoord volgt betekent een houvast dat juist in de crisis zo gezocht wordt. (Of de inhoud van deze antwoorden zo gelukkig is zal in deel 2 van dit boek aan de orde komen.)

Wanneer wordt de interpretatie-vraag gesteld? Vaak niet in het begin, want dan is de emotionele en praktische steun veel belangrijker. Pas in een tweede fase wordt deze vraag aan de orde gesteld. Bovendien hangt het af van hoe de gebeurtenis wordt ingeschat. Een inschatting als verlies of gevaar leidt dan eerder tot deze interpretatie-vraag dan een inschatting als uitdaging. Dat laatste betekent immers een positieve situatie die extra energie kost. Dan is de steun van het geloof wel belangrijk, maar de vraag naar de betekenis veel minder.

Geloof kan een functie hebben in de interpretaties en de betekenisvraag rond een crisis, omdat juist dan de vraag naar de zin van het leven en de eigen identiteit zo scherp aan de orde komen. In die onduidelijkheid zoek je naar houvast. De complexe werkelijkheid moet worden teruggebracht tot hanteerbare vragen en situaties. In het geloof wordt dan een bepaald zingevingssysteem aangeboden, waarin een duidelijke boodschap doorklinkt over de mogelijke betekenissen. Dat betekent natuurlijk wel dat dat geloof

beschikbaar moet zijn, bijvoorbeeld vanuit de geloofsopvoeding in de jeugd, of vanuit een eigen invulling later (bijvoorbeeld door bekering). Bovendien betekent het dat je het gevoel moet hebben dat het geloofssysteem overtuigend is.

Toch is er ook een andere kant, die doet vermoeden dat een al te duidelijk en dwingend geloofssysteem in de verwerking een negatieve rol kan spelen. Door de ervaring van een crisis kan er dan een interpretatie-conflict ontstaan tussen de persoonlijke beleving en de aangeboden zingeving. Als je bijvoorbeeld moet geloven dat God heeft gewild dat je man stierf, of juist dat Hij daar helemaal niets mee te maken had, dan kan het best zijn dat je daar zelf een heel andere ervaring bij hebt. Hoe sterker nu de dwang om de aangeboden betekenis over te nemen, des te moeilijker wordt het om je eigen ervaring ook serieus te nemen.

Verder is het belangrijk dat de geloofsinhoud flexibel is, dat wil zeggen dat zoveel mogelijk verschillende ervaringen daarin kunnen worden geplaatst. Een rechtlijnig zwart-wit denken, waarin alleen ruimte is voor positieve ervaringen als teken van verbondenheid met God, is minder open en flexibel en zal in een crisis meer spanning en betekenisvragen opleveren. Geloof dat eerlijk rekening houdt met positieve en negatieve ervaringen geeft meer mogelijkheden. Overigens blijkt uit onderzoek dat de interpretatie van de situatie als straf van God de minst positieve invloed heeft op de verwerking in een crisis.

Een gelovig zingevingssysteem, zoals dat door de christelijke gemeenschap wordt uitgedragen, kan echter ook andere, vernieuwende mogelijkheden bieden. Als de nadruk ligt op hoop en vertrouwen, genade en aanvaarding, dan is dat niet alleen troostend in het persoonlijke leven, maar ook kritisch ten opzichte van de verstarde verhalen in onze cultuur. Tegenover een prestatie-gerichte werk-ethiek, waarbij onder meer WAO-ers, gehandicapten en werklozen niet meer meetellen, kan de kerk een tegengeluid laten horen. Zo kunnen we misschien komen tot een nieuw mensbeeld, waarin de waardigheid van de mens niet meer

bepaald wordt door hoeveel hij of zij kan, doet en heeft, maar door wie iemand is.

De betekenissen die in het geloof mogelijk worden staan zo op gespannen voet met de werkelijkheid van ons leven. Telkens weer is er de oproep tot verandering, bekering. Dat betekent dat het geloof op haar beurt ook tot een crisis kan leiden. In het geloof wordt de mens steeds weer voor een fundamentele keus gesteld. Daarin ligt de uitdaging nieuwe betekenissen en levenshoudingen te zoeken, zodat de persoonlijke zingeving via een breuk (crisis) verandert in een nieuwe richting.

Naast de zingeving zijn in deze dimensie vooral de beheersing van de situatie en de zelfwaardering van belang. In een crisis is een gevoel van beheersbaarheid een belangrijke positieve factor. Die kan door het geloof worden geboden, zowel in het gevoel van de beheersing van de situatie, als in de beheersing van het gevoel. De zelfwaardering hangt samen met het eerder genoemde positieve mensbeeld, dat niet afhankelijk is van bijvoorbeeld prestaties of het voldoen aan bepaalde normen.

In een Pools onderzoek naar geloof en crisisverwerking binnen het huwelijk worden nog twee aspecten genoemd, die op de overgang liggen naar het volgende punt. Aan het einde van het vorige hoofdstuk heb ik gewezen op het probleem dat je juist rond een verlieservaring veel moeite kunt hebben elkaar te verstaan en vast te houden. Op het punt van de interpretatie ligt voor veel mensen een mogelijkheid om verder te komen. De eenstemmigheid die er binnen een huwelijk op dit punt kan zijn is een belangrijk onderdeel van de verbondenheid, en het vermindert bovendien het gevaar van een extra crisis door (in dit geval) echtscheiding.

Daarnaast worden er waarden en normen aangeboden door het geloof, die de zoektocht naar de betekenis sturen en bepaalde situaties en complicaties kunnen voorkomen. Zo kan de overtuiging dat God geen echtscheiding, maar herstel van relaties wil een stimulans zijn om hier energie aan te

besteden. Deze waarden hangen samen met de betekenissen.

De derde geloofsfunctie ligt in het *sociale* vlak. Geloof, zingeving en betekenis zijn altijd ook een sociaal proces. Niemand gelooft helemaal alleen. Er zijn altijd anderen van belang, hetzij op het moment zelf, hetzij in het verleden als aanbieders van het geloof (bijvoorbeeld de opvoeders). Daarnaast biedt de omgeving ook praktische en emotionele steun. In de eerste fase is dat zelfs de belangrijkste functie van de omgeving. Nu geldt dit voor de omgeving in zijn geheel, maar de gelovige omgeving (bijvoorbeeld de kerk) heeft daarin ook een bijzondere plaats, omdat je juist die steun kunt ervaren als steun van God.

In de sociale steun zijn verschillende niveaus te onderscheiden. In de eerste plaats is er de sfeer van ouders en opvoeders, waarbij eenstemmigheid, geborgenheid en stabiliteit een belangrijke basis bieden. Daarna volgt de kring van broers en zusters, kinderen, overige familieleden en goede vrienden. In deze kring kunnen alternatieve betekenissen gevonden worden voor een nieuwe zingeving. Tenslotte is er de bredere cirkel, die niet belangrijk is vanwege de directe verbondenheid, maar meer omdat ze de deur opent naar een veel grotere wereld van mogelijke levenshoudingen en invullingen.

In een van deze sferen (en waarschijnlijk voor ieder mens in een andere) ligt ook de betrokkenheid bij een geloofsgemeenschap. In de geloofscontext klinkt de betekenis en zingeving sterker door dan in andere sociale contacten. De basis voor de relaties binnen een geloofsgemeenschap bestaat immers uit bepaalde religieuze houdingen en betekenissen.

Naast de verbondenheid en de sociale en emotionele steun is ook de praktische steun van belang. Die kan liggen op persoonlijk of op georganiseerd vlak. De kerk heeft structuren op diaconaal en pastoraal gebied, en op het vlak van toerusting. Zo kan het geloof ook door zijn sociale dimensie belangrijk zijn in de behandeling van een crisis en in de voorkoming ervan.

De vierde dimensie is het *geloofsgedrag*. Je kunt daaruit niet teveel opmaken van hoe het geloof werkelijk functioneert in iemands leven. Wat dat betreft zegt het niet zo veel hoe vaak iemand naar de kerk gaat, in de Bijbel leest en bidt. Toch wil dat niet zeggen dat geloofsgedrag onbelangrijk is. Juist in een crisis is het van belang, omdat het één van de manieren is waarop je kunt aanpakken. Door je actief op te stellen in je geloof geef je vorm aan je verantwoordelijkheid, en dat geeft het gevoel dat je iets meer beheersing krijgt over de situatie.

Daarnaast is vooral de levensstijl ook een element van het geloofsgedrag met positieve gevolgen. Ik heb al gewezen op de normen en waarden die helpen om een goede weg te vinden en dwaalsporen te vermijden. Zo kan het geloof ook leiden tot een positieve en gezonde levensstijl, die bijdraagt aan het voorkomen en het verwerken van crises. Dit kan echter ontaarden in strenge eisen, die een ongezonde werking kunnen hebben. De positieve werking van levensstijlnormen bestaat uit het beperken van genotmiddelen (alcohol, roken, drugs), het benadrukken van de eigen verantwoordelijkheid, het beperken van alternatieven, en de roeping op een positieve wijze te leven, ook in een crisisperiode.

Waarschijnlijk kunnen we gebed ook goed in deze dimensie noemen. Ook daar gaat het om een concreet gedrag. Tegelijk is er in het gebed meer aan de hand. Het gaat ook om de beleving van verbondenheid, de toewijding aan een bepaalde zingeving, en de rituele betekenis. De precieze invloed van gebed is niet eenvoudig te onderscheiden, vooral omdat het is ingebed in een totale levensstijl, geloofshouding en sociale context. Bij het gebed zien we wat dat betreft (wat ook geldt voor bezoeken van kerkdiensten) dat de verschillende dimensies van het geloof niet los staan van elkaar.

Als laatste noem ik de *rituele* dimensie. Rituelen zijn van belang bij de overgang van de ene levensfase naar de volgende. Zo kennen we godsdienstige en kerkelijke rituelen

rond de volwassenwording (belijdenis), huwelijk, geboorte van kinderen (doop), overlijden, enzovoorts. De functie van het ritueel is dat emoties worden gekanaliseerd en dat je juist op die overgangsmomenten wordt opgenomen in een groter, sociaal gedeeld, zinsverband. Je staat niet alleen voor de overgang, maar maakt deel uit van een gemeenschap. Hierdoor krijgen de ervaringen van een dergelijke overgang een plaats. Bovendien zorgen de rituelen ervoor dat de gebeurtenissen een geloofsbetekenis krijgen. Geboorte, dood en de andere overgangsgebeurtenissen zijn niet zomaar menselijke ervaringen, maar hebben een speciale betekenis in het geloof.

Daarnaast spelen rituelen ook een rol bij de concrete verwerking van een crisis. Eén van de belangrijke factoren daarin is dat de emoties tot een ontlading kunnen komen op een geaccepteerde wijze. Helaas is het zo dat de christelijke traditie voor deze categorie crises maar weinig rituelen kent. Voor sommige gebeurtenissen (zoals rond een overlijden) is er een ruim aanbod van mogelijke rituelen, zoals gezinsgesprekken, begrafenis-voorbereiding, het geven van geschenken en het verdelen van bezit. Bij andere crisisgebeurtenissen (ziekte, werkloosheid) is dat veel minder het geval. Daarom wordt juist in onze tijd gezocht naar nieuwe rituelen, zoals bij een echtscheiding het veranderen van naam, inrichting van het huis en omsmelten van de trouwring.

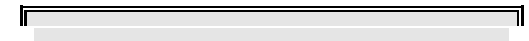
Een probleem hierbij is verder dat door velen het christelijke zingevingssysteem niet langer als zinvol wordt ervaren, zodat er ook daarom nieuwe rituelen moeten worden gevonden. Binnen de groep mensen die in mijn onderzoek geïnterviewd werden viel op dat vooral de mensen die zichzelf niet langer als christelijk aanduiden intensief bezig waren met nieuwe rituelen. Zo was er een vrouw die een boom van de plaats haalde waar haar man was overleden en plantte op het graf van haar man, om zo een verbinding te leggen tussen die twee plaatsen. Ook zie je juist bij deze groep mensen het zoeken naar paranormale of occulte rituelen, zoals het raadplegen van helderzienden of het oproepen van de geest van de overledene.

Er is nog een andere kant aan rituelen. Doordat ze de emoties kanaliseren en betekenis geven, onthullen ze ook het verhaal waarmee je het leven leeft. Dat wordt juist in de psychiatrie steeds meer gezien, dat rituelen en dwanghandelingen niet altijd moeten worden beschouwd als een ziekelijke reactie, maar meer als de openbaring van het zinsverband dat aanwezig is in teksten, handelingen, rituelen, gelaatsuitdrukkingen, enzovoorts.

Om verder te laten zien hoe geloof en crisis op elkaar inwerken wil ik nog iets meer vertellen uit mijn eigen onderzoek. Daarbij heb ik gebruik gemaakt van de verschillende geloofsfuncties die hierboven beschreven zijn. De vraag was met name hoe bij de verschillende geïnterviewden de invloed was van de crisis op het geloof en van het geloof op de crisis.

In het onderzoek hebben we (ik ben geholpen door negen studenten) 39 mensen ondervraagd die een crisis hebben doorgemaakt. De crisisgebeurtenis varieerde van kinderen van gescheiden ouders, partners van dementerende bejaarden, ouders van meervoudig gehandicapt kind, weduwen van straaljagerpiloten, werklozen en lichamelijk gehandicapt tot vrouwen met borstkanker. Ook op het punt van leeftijd, opleiding, kerkelijke achtergrond en betrokkenheid, woonplaats enzovoorts is de groep zeer gevarieerd. Dat is van belang omdat daardoor aangenomen mag worden dat de conclusies breder geldig zijn dan alleen voor een bepaalde groep.

In de groep mensen die geïnterviewd zijn bleek na de analyse dat er vier hoofdvormen optreden. Die indeling kwam naar boven toen ik de invloed van het geloof op de crisis en van de crisis op het geloof op een rijtje zette. In het volgende schema wordt duidelijk bij welke typen die invloeden positief dan wel negatief zijn. In de volgende hoofdstukken gaan we de verschillende typen langs met een uitgebreid voorbeeld en een beschrijving van de speciale kenmerken van dat type.

VIER TYPEN VAN DE WISSELWERKING
TUSSEN CRISIS EN GELOOF

		Invloed van de crisis op het geloof	
		positief	negatief
Invloed van het geloof op de crisis	positief	VERDIEPING	VERNIEUWING
	negatief	AANVECHTING	BLOKKERING

VERDIEPING

Bij de mensen van dit type is het geloof een stimulans in de crisisverwerking, terwijl de crisis ook het geloof stimuleert. Binnen het onderzoek hoorden elf geïnterviewden bij dit type. Daarnaast waren er negen die hetzelfde patroon vertoonden, maar geen ernstige crisis meemaakten of bij wie het niet mogelijk was duidelijk de invloed van het geloof op de crisis en andersom aan te wijzen. Als voorbeeld van dit type volgt hier het verhaal van mw. During.

Mw. During is geboren rond het jaar 1960 in een dorpje in een katholieke streek. In haar jeugd verhuist het gezin naar een grote stad. Ze is de oudste in een gezin van vier kinderen die elkaar in leeftijd weinig ontlopen. Haar vader had een economische functie en haar moeder deed veel vrijwilligerswerk. Mw. During herinnert zich haar jeugd als een 'fijne jeugd, nooit iets echt schokkends.' Wel zijn er in haar jeugd 'toch een aantal mensen overleden, ik heb steeds erin gezeten, ik zeg: 't is net of ik het aantrek. Een vriendje een paar huizen verder, en eh, een broer van m'n vader, vrij jong op 27 jarige leeftijd, dat maak je dan allemaal mee.' Er was een hechte band met de familie van zowel vader als moeder. Hoewel haar vader hard werkte was er toch ook 'heel veel' tijd voor spelletjes en vakantie. Haar idealen als kind waren 'trouwen, kindjes krijgen, zo'n standaard-idee, en ja, een fijn gezin en dan verder, ja, gewoon, dat alles goed zou lopen, financieel ook.' De school die mw. During bezocht was een meisjesschool, gescheiden van de bijbehorende jongensschool. Alleen bij de eerste communie werd dat gecombineerd: 'dan moest je op die communiedag met een jongetje in de hand lopen.' Na deze school volgt ze een medisch-verzorgende opleiding, en in dat vak vindt ze ook een baan.

Als mw. During begin twintig is trouwt ze. Ook haar man komt uit een katholiek gezin, maar zijn betrokkenheid is

iets minder dan die van mw. During. Wel hebben ze samen regelmatig gesprekken over het geloof wanneer het gaat over huwelijk, doopsel, een begrafenisverzekering, enzovoorts. Mw. During stopt met haar werk in de ziekenverzorging, dat ze in wisselende functies gedaan had vanaf haar vijftiende. Haar man bouwt samen met een vriend een bedrijf op waardoor hij in heel Europa moet werken, lange weken maakt en vaak erg druk is. Ze verwachtten dat na verloop van een aantal jaren die druk wat zou afnemen als het bedrijf eenmaal goed liep en dat ze dan meer tijd voor elkaar en het gezin zouden krijgen. Mw. During zou dan ook weer gaan werken.

Als mw. During acht maanden zwanger is van het derde kind (de andere twee zijn dan vier en twee jaar oud), gebeurt er een bedrijfsongeval in een stad niet al te ver van hun woonplaats. Dhr. During krijgt een omgevallen stelling boven op zich. Een collega die boven op de stellingen staat is op slag dood. Enkele andere werknemers kunnen zich nog net in veiligheid brengen. Dhr. During wordt zwaar gewond naar het ziekenhuis gebracht. Ondertussen wordt mw. During in kennis gesteld. Op aandringen van haar man vertellen de artsen haar heel voorzichtig hoe de zaak er voor staat, en pas drie maanden na de geboorte hoort ze dat haar man erg bang was om dood te gaan. In het ziekenhuis aangekomen blijkt dhr. During al op de operatiekamer te liggen. Een deel van zijn lever blijkt te zijn los gescheurd, en bij de operatie raakt hij in een shock. Pogingen om te reanimeren falen.

'Maar ja, ik zat daar, ik zat plannen te maken, ik denk, nou, hij kan over een paar weken wel naar het ziekenhuis in onze plaats, ja, dan komt daar zo'n chirurg, ik vind dat net zoals in een film, dat heb ik ook in m'n dagboek geschreven, met z'n klepje naar beneden en eh, mevrouw During, het is niet goed met uw man, zei hij. Ik zeg: ja, hoezo? Ja, hij is dood, dat zei hij zo heel boem bats, en eh, ja, dan sta je echt van hmmm, ja dat kan niet.'

Mw. During dringt er op aan dat haar man dan meteen naar de Intensive Care wordt vervoerd, omdat ze van zijn collega wist dat het lichaam meteen in beslag genomen werd en dat diens moeder niet meer mocht komen kijken. Zijn baas en collega gaan samen met mw. During kijken, maar die kunnen er minder goed tegen dan mw. During zelf. De rector van het ziekenhuis bedient het 'laatste sacrament.' Als haar zus komt heeft mw. During geen behoefte om nog een keer te gaan kijken. Aan de telefoon hoort ze haar kinderen huilen; 'ik dacht ja, het is hier heel verschrikkelijk, ik moet heel snel terug, voor hem kan ik daar nu niets meer doen.'

Mw. During besluit dat haar man begraven moet worden, hoewel ze daar tijdens hun huwelijk nog wel verschil van mening over hadden: 'En toen overleed hij en toen had ik: nee, hij mag niet gecremeerd worden, ik moet een plek hebben waar ik naar toe kan, ik wil voor de kinderen een plek hebben, nee, dat kan ik niet, dat was zó definitief, dat eh, nee...' Terwijl ze de avond voor het ongeval samen de geboortekaartjes hadden uitgezocht moet ze een dag later bidprentjes uitzoeken. In overleg met de pastoor van de parochie waar ze is opgegroeid wordt haar man opgebaard in de kerk. De avond voor de begrafenis wordt er een avondmis gehouden waar mensen afscheid kunnen nemen. Ook worden er foto's gemaakt van dhr. During, en wordt de mis bij de begrafenis opgenomen, zodat de kinderen later kunnen zien en horen hoe het was.

Een zus en zwager bieden veel hulp, en de zwager wordt toeziend voogd. Een oom, die psycholoog en ordebroeder is komt vaak met haar praten. Met haar schoonfamilie is het contact bijna verbroken, nadat het tijdens hun huwelijk al heel beperkt was.

Net als in bepaalde moeilijke perioden daarvoor houdt mw. During een dagboek bij. Ze schrijft daarin 'naar hem toe, mijn gevoelens.' Na een paar maanden is ze daar weer mee opgehouden: 'op een gegeven moment, als je

bijna een jaar verder bent, dan kan je niet meer schrijven zonder dat je zóveel uitleg d'r omheen geeft, want je komt mensen tegen die hij niet kent, en probeer je dan naar hem toe duidelijk te maken, dan moet je zó uitgebreid gaan schrijven dat je denkt: ja, ik denk dat het geen nut meer heeft om nu nog te schrijven.' Elke zaterdag gaat ze naar het kerkhof, en na de begrafenis is er nog een aantal maandelijkse missen opgedragen. Bepaalde stukken muziek ervaart mw. During nog steeds als zeer emotioneel.

Als de baby een paar weken oud is begint mw. During te hyperventileren. In angstbuien moet ze haar moeder bellen omdat ze de baby niet meer durft op te pakken. Ze moet gezinshulp aanvragen, en kan dan wat tot rust komen. Ook leert ze minder fanatiek het huishoudelijk werk te doen, 'want het was gewoon een beetje dwangmatig.'

Het is inmiddels een paar jaar na het overlijden. Mw. During heeft geen vaste relatie gehad sinds die tijd, en daar ook niet zoveel behoefte aan, al mist ze het op andere momenten wel.

'Ik moet er niet aan denken dat ik altijd alleen zou blijven, dat lijkt me gewoon heel eng, want ik heb toch wel m'n angsten, met name 's nachts, maar dan denk ik: ik zou zo'n partner willen hebben, zo: laatje open: nu wel, en dan niet. Je hebt een heel groot stuk zelfstandigheid nu en ik weet niet of ik dat zomaar prijs kan geven. Het zijn onze kinderen, dat is ook zoiets, van: ja, wat haal je naar binnen toe, ik ben gewoon heel eerlijk: als je denkt aan een partner dan moet je niet denken aan hè het wordt een verliefdheid en eh hè, zoals in de verkeringsstijd, nee dat kan niet want zij hebben natuurlijk óók al een leven achter zich. Dat zijn dingen dan denk ik van: oh, daar ben ik nog lang niet aan toe.'

Crisis en crisisverwerking

Dat mw. During een crisis heeft doorgemaakt blijkt op verschillende punten. Vlak na het overlijden begint ze bijna

weer te roken, en ze wil haar baby even ruilen voor haar man. Een tijdje later heeft ze de ervaring van intense koude, is haar stem kwijt en begint te hyperventileren. Wanneer ze soortgelijke situaties tegen komt kan ze weer van streek raken. Ze ervaart de plotselinge mededeling van zijn dood als 'in een film.' Wat ze als heel erg heeft ervaren is het feit dat ze hem niet meer heeft gesproken; ze heeft in haar werk veel mensen begeleid, maar kon haar eigen man niet bijstaan. Ze beschrijft de plotselinge breuk, de ontkenning, verlatenheid, reddeloosheid, onmacht. Met name de feestdagen en het met het gezin in de auto rijden vindt mw. During moeilijk door de herinnering aan de sterke gezinsband. Pijnlijke ervaringen zijn ook die momenten dat ze behoefte heeft aan een arm om haar schouders, of als blijkt dat bepaalde vragen aan haar man nog niet beantwoord waren. Verder was ze een tijd bang dat haar zoon ook zou sterven.

In de verwerking is voor mw. During een aantal elementen van belang. In de eerste plaats schrijft ze in deze tijd net als in voorgaande moeilijke perioden veel in haar dagboek. Dat verwoorden van gevoelens doet ze ook in gesprekken met haar oom. Belangrijk is ook de informatie die ze opdoet aan de gang van zaken rond het overlijden van de collega. Ze weet daardoor beter hoe ze verschillende zaken wil en moet doen. Een ander voorbeeld van vergelijking is met andere overlijdens; ze meent dat het moeilijker is om je partner op hoge leeftijd te verliezen. Ze vergelijkt zich ook met mensen die verbitterd zijn, en kiest bewust een andere weg.

Een ander aspect is de steun die ze ervaart van haar man, ook na zijn dood. Haar gevoel dat hij zorgt voor een rustig slapende baby en dat hij haar hoort. De liefde voor haar man kon ze voor een deel kwijt aan haar kinderen. Met het oog op de kinderen wordt de mis op cassette opgenomen en worden er foto's van dhr. During gemaakt. Die praktische aanpak, ook wat betreft het opbaren en begraven hoort bij haar verwerking. Wat betreft het

schuldgevoel ten opzichte van haar zoon zien we hetzelfde proces dat ze door aan hem te schrijven een en ander kan verwerken. Bij het verwerken hoort verder de wekelijkse gang naar het kerkhof en een aantal missen die zijn opgedragen. Al met al zegt ze dat de enige manier om verder te komen is om de zaak weer op te pakken.

Voorzover uit het interview blijkt is mw. During redelijk gevorderd met de verwerking. Het is niet zo dat ze zich er helemaal mee kan verzoenen, maar ze komt wel verder. Zo spreekt ze nu niet meer van 'onze' maar van 'mijn' kinderen. Ook zegt ze dat zij verder is met haar verwerking dan haar schoonfamilie. Mw. During ziet ook een aantal positieve gevolgen: ze relativeert meer en is zich ook meer bewust van haar eigen beperkingen. Bovendien zijn een aantal contacten geïntensiveerd. Ze wil en kan ook anderen tot steun zijn door wat ze heeft meegemaakt.

Mw. During meent dat ze nog een langere tijd nodig heeft om het helemaal te verwerken: 'Ik heb verwerkt dat ie overleden is en ik heb een aantal dingen verwerkt, maar er zijn nog dingen die denk ik gewoon veel langer duren. Maar dat geeft niet, ik bedoel het is een proces en ik denk niet dat daar een tijd voor staat.' Wat voor mw. During nog niet verwerkt is is het gemis en het feit dat haar man haar niet meer gezien heeft, 'maar verder ben ik toch wel een behoorlijk end ja.'

Geloof

De geloofshouding en -inhoud van mw. During is als traditioneel katholiek te beschrijven, al geeft ze er wel een eigen invulling aan. Haar opvoeding omvatte duidelijke geloofs-gedragingen, tot en met een aparte meisjesschool ('dat is ook nog iets ouds wat ook nog gedeeltelijk uit het geloof komt hoor'. Zij heeft jaren op een kerkkoor gezeten. Toch is de geloofsopvoeding niet gedwongen. De helft van haar broers en zusters heeft voor een kerkelijke huwelijksbevestiging gekozen. In haar puberteit heeft ze zich nooit afgezet tegen het geloof, al had ze wel bepaalde vragen rond Bijbeluitleg en rond het gezag van de Paus. In

het verpleeghuis waar ze werkte kwam ze met allerlei tradities in aanraking, en ze is daar zeer in geïnteresseerd.

Bij haar huwelijk wordt in overleg met de pater een afwijkende formulering gekozen, omdat ze niet iets wilde beloven wat ze niet waar kon maken. Ook de doopdiensten van de kinderen worden anders gevierd dan gebruikelijk:

'We hebben dus ook hele simpele dopen gehouden omdat het ons ontzettend dwars zat dat er vaak gedoopt werd om het feest en niet om het doopsel. Dus wij hebben gezegd wij maken geen feest, iemand die wil komen binnen de familie is welkom, verder, het kind wordt gedoopt en daar draait het om. Geen gebak en slaatjes en toestanden, dat hebben we nooit gedaan. We hebben het toen in het begin willen doen met alleen de peettante en de peetoom, maar ja, dat stuitte toch een beetje op verzet van oma en opa en zo want die willen daar toch bij zijn.'

Een ander voorbeeld van haar eigen invulling vinden op het punt van vergeving. 'biechten hè, dat is iets wat ik dus nooit gedaan heb, omdat ik vind -daar heb ik het met een pater ook wel eens over gehad- dat als ik de ander iets aan doe, dat ik dat ook zelf recht moet zetten en niet dat God tegen mij zegt, Ja, Hij kan wel zeggen: ik vergeef het je, maar ik moet ook naar die persoon toe.'

Bij het overlijden speelt het geloof weer een grote rol. Twee missen rond de begrafenis en maandelijkse missen daarna, de plaatselijke pater en het laatste sacrament in het ziekenhuis hebben alle een rol in mw. Durings verwerking. Door de vragen van en gesprekken met de kinderen is mw. During ook intensiever bezig met het geloof. Haar gebed wordt een spreken tot haar man. Haar gevoel hierbij formuleert ze als volgt: 'ik weet wel wat ik wil, maar dan zeg ik ook: die zit daarboven.'

Bij mw. Durings geloofsinhoud is het hiernamaals heel belangrijk. Dat was al zo toen in haar jeugd een oom jong overleed. Hoewel ze enerzijds terughoudend is met het

uitspreken van ideeën daarover zijn anderzijds enkele hoofdlijnen wel duidelijk:

'ik heb het idee dat ie daar boven zit en dat ie ons kan zien en ik hoop dat ie daar geen pijn heeft, met name pijn naar ons toe. Van dat hij kan zien hoe het met ons gaat. Ik zeg wel eens: je maakt mij niet wijs dat als jij daar boven zit en jij zit hier beneden dat hij dat niet erg vindt, dat wij hier nog zo rondlopen. En mijn oom zegt dan: hij gelooft dat daar boven geen pijn is en dat misschien die beleving heel anders is dan dat wij 'm hier voelen. Nou, en daar heb ik dan wel eh, daar heb ik steun aan.'

Het blijkt uit dit citaat ook dat de gesprekken met anderen een belangrijke rol spelen in het formuleren van haar geloofsinhoud. Belangrijk zijn in dit verband de pater, haar oom en de kinderen. Zo vragen de kinderen hoe het gaat bij een overlijden, en mw. During zegt daarover:

'ik wéét niet precies hoe dat gaat, in het begin zei ik tegen hun: het hartje gaat naar boven toe en daar hadden ze dan vrede mee, maar nu worden ze ouder en nu gaan ze nog meer vragen en ja, 'geest' dat is voor hen gewoon heel moeilijk te begrijpen dus dan doe ik het eigenlijk op die manier, maar ja, ik geloof wel dat ie eh, zeker weten mag ik natuurlijk niet zeggen maar voor mijzelf wel ja, ja. En hoe dat is weet ik niet.'

Met de kinderen denkt ze uit hoe ze haar man / hun vader zullen herkennen in de hemel. Opvallend bij haar geloofsinhoud is dan ook dat ze zichzelf beschrijft als net zo kinderlijk als haar kinderen. God is voor haar een 'Zorger', en met Jezus weet ze niet zo goed raad: 'Ja, een soort vaderfiguur. Ja, dat is eigenlijk heel vreemd, want toch eigenlijk ook weer als een kind, ja, dan ga je weer terug van de tijd dat ie geboren is.. Maar toch ook meer de vaderfiguur die zorgt.. voor, voor z'n mensen. Ja, dat is eigenlijk een hele moeilijke vraag hoe je dat ziet, daar sta je eigenlijk nooit bij stil.'

Mw. During heeft een traditionele religieuze beleving met op verschillende punten een zelfstandige

(geëmancipeerde) beleving. Die zelfstandige invulling heeft misschien te maken met het voorbeeld van haar moeder.

Samenvatting

Het overlijden van haar man is door Mw. During als een crisis beleefd omdat de hechte beschermende band daardoor wegviel. Wat overbleef is een brede onzekerheid. Door zich te vergelijken met anderen (zowel mensen die het minder goed verwerkten als mensen die zeer zelfstandig functioneren), door te praten met mensen die geloof en beleving goed kunnen integreren en door bezig te zijn met haar kinderen hanteert zij de vragen van deze crisis. De steun die haar geloof haar biedt hangt samen met een sociale omgeving die hecht is, maar wel open, zodat ze haar eigen beleving een plaats kan geven.

De invloed van het geloof op de crisis is duidelijk aan te wijzen. Rond het overlijden zijn verschillende vormen van geloofsgedrag te vinden die de verwerking bevorderen. Ook inhoudelijk bieden haar geloofsinhoud en -houding mogelijkheden om de veranderde situatie te kunnen aanvaarden, bijvoorbeeld door de ervaring dat ze nu nog steeds contact heeft met haar man en dat dat later weer zal worden hersteld. Haar gelovige sociale omgeving biedt haar daarbij een oriëntatie-punt.

De invloed van de crisis op haar geloof is niet zozeer inhoudelijk. Wel is er een verandering in betrokkenheid. Nu heeft ze er veel meer gedachten en gesprekken over dan voordien.

Over het geheel genomen is bij deze groep de crisis goed verwerkt (maar dat geldt voor bijna al de geïnterviewden, omdat ze daarop zijn geselecteerd). Bij de beleving van de crisis ligt bij vier personen de nadruk op relaties en verbondenheid, bij zeven op woorden als taak en verantwoordelijkheid, nuttigheid en onmacht. Dit verschil komt niet door een verschil in crisisgebeurtenissen. Wel heeft het gevolgen voor de manier waarop mensen proberen

hun crisis te verwerken. Wie de nadruk legt op verantwoordelijkheden zal eerder een oplossing zoeken door nieuwe mogelijkheden taken; wie de nadruk legt op relaties zal in de omgang met anderen zijn of haar steun zoeken.

Als het gaat over geloof vallen verschillende zaken op. In de eerste plaats komt het verschil tussen taakgericht en relatiegericht hier terug, maar niet bij dezelfde mensen. Sommigen zien zowel geloof als crisis vooral in termen van verantwoordelijkheden, maar anderen leggen bij geloof de nadruk op de verbondenheid met God, terwijl ze in de crisis met name een opdracht zien.

Wel valt hier op dat ze allemaal van oorsprong een traditionele midden-orthodoxe, dan wel traditionele rooms-katholieke achtergrond hebben. In drie gevallen is daarin een verandering opgetreden. Drie personen hebben hun kerkgenootschap verlaten; mw. During heeft binnen de kerk een meer geëmancipeerde invulling gevonden voor haar geloof.

Voor al deze mensen heeft de geloofsbeleving te maken met vertrouwen en nabijheid. Daarbij ligt zoals gezegd de nadruk voor sommigen meer op een taak of verantwoordelijkheid, terwijl het voor anderen meer in de richting van kinderlijke afhankelijkheid gaat. De theologische invulling daarvan varieert van een interpretatie van noodlot en reïncarnatie tot een klassiek-christelijke visie op de voorzienigheid. De kerkelijke context is al evenmin eenduidig. Sommigen hebben deel aan een ronduit positieve gemeenschap, bij anderen is dit minder sterk, en weer anderen melden een marginale betekenis van de geloofsgemeenschap. In het geloofsgedrag is bij de meesten sprake van een redelijk sterke betrokkenheid, maar er zijn ook twee uitzonderingen. Voor één mevrouw is er een verandering in het geloof opgetreden door twee bijna-dood-ervaringen. Juist deze ervaringen leiden bij haar tot een nieuwe oriëntatie.

In het algemeen kunnen we zeggen dat het geloof voor deze mensen verdiept is in de crisis. Er is sprake van een toegenomen betrokkenheid, en door de crisis-ervaringen worden ze gestimuleerd om hun geloof aan te spreken.

Tegelijk vinden ze in het geloof een ondersteuning voor de verwerking.

Als we vervolgens de relaties met de sociale omgeving bekijken zien we een grote eenduidigheid. Bij vrijwel alle geïnterviewden van deze groep is sprake van een zeer positieve waardering van de sociale context. De enige uitzondering is een mevrouw die gedurende een groot deel van haar leven lid is geweest van een zuster-orde, waarin ze ook belangrijke posities bekleedde. Na de vernieuwingen van de jaren zestig is zij uitgetreden. Daarmee is ze een groot deel van haar sociale contacten kwijtgeraakt. Ook na haar huwelijk was er weinig contact met haar familie of met de familie van haar man. Alleen bij hulpverleners vond ze aansluiting. Toch is ze door haar levensgeschiedenis zeer hecht verankerd met een gelovige context, al is het contact nu minimaal. Bovendien blijkt tussen de regels door dat er meer positieve contacten zijn overgebleven dan ze in eerste instantie zegt. Opvallend is dan ook de grote uniformiteit en positieve waardering op het punt van de omgang met de sociale omgeving.

Wanneer we de context in factoren onderscheiden blijken op het punt van de concrete steun de meeste verschillen te bestaan. Als het gaat om openheid, hechtheid en warmte zijn de ondervraagden bijna uitsluitend positief in hun waardering. Over het geheel genomen is er in deze groep sprake van een sterke sociale integratie. Bij sommigen is de context echter zo hecht, dat de openheid er onder lijdt.

De stimulerende invloed van geloof en crisis bestaat hier vooral uit bevestiging van de houding en overtuiging die iemand al had. Omdat deze houding en interpretatie positief functioneren komt het ook niet zo snel tot een crisis. In het verwerkings-proces is het geloof bij hen een bruikbare weg om de dreiging te weerstaan.

VERNIEUWING

Dit type bestaat uit vier personen bij wie het geloof de crisisverwerking problematiseert, terwijl de crisis leidt tot een verandering in het geloof. Als voorbeeld is hier het verhaal van meneer Adelaars.

Dhr. Adelaars (geboren eind jaren vijftig als oudste van drie) komt uit een klein stadje in het noorden van het land. Vanaf zijn vroege jeugd is zijn moeder herhaaldelijk opgenomen geweest in een psychiatrisch ziekenhuis. Tien jaar na de eerste opname werd zij definitief opgenomen, en volgde ook een echtscheiding. In die tussentijd werd ze zo'n vijftien keer opgenomen, zodat ze vrij vaak niet in huis was. Toch geeft dhr. Adelaars niet aan dat hij het daar moeilijk mee had; voor zijn gevoel was het een onschuldige periode: 'Ik was nog niet op de hoogte van ehm, de situatie van mijn ouders en wat er eigenlijk allemaal aan de hand was.' Samenvattend noemt hij het een 'ongebroken levensgevoel'. 'Misschien zou je achteraf zeggen: ja, natuurlijk was er een breuk, er was wel een gebroken situatie. Maar in mijn herinnering, zoals ik toen leefde, was het ongebroken, een goede.. misschien ook, noem het een onkritische fase. Ik had nog niet genoeg vergelijkingsmateriaal om te zeggen hoe het anders kon.' 'Ik had niet het gevoel van wat zonde dat mijn moeder nu weg is of zo. Dat was zo'n gewone situatie eigenlijk.'

Naast dhr. Adelaars waren er in het gezin zijn vader (werkzaam in een drukke management-functie en daardoor vaak afwezig) en zijn broers. Ook waren er regelmatig meisjes werkzaam vanwege de gezinsverzorging. In andere perioden zijn er ook dames intern geweest om het huishouden te verzorgen. In zijn tiende levensjaar (rond de definitieve opname van zijn moeder en de scheiding) verhuisden ze naar een ander stadje, en hoewel hij ook daar goed kon wennen was dat in eerste instantie een 'traumatische' gebeurtenis. Daarin speelde de angst voor het onbekende een grote rol. Toen

dhr. Adelaars' moeder definitief werd opgenomen was dat wel een schok voor hem. Hij voelde aan dat ze niet meer terug zou komen. Op dat moment was hij erg gedepriimeerd. Toch blijft het voor hem een 'ongebroken periode' omdat de relatie met zijn vader dan nog goed is. Ook beseft hij nog niet dat hoe zijn ouders met elkaar omgingen en wat er eigenlijk aan de hand was.

Aan het eind van de middelbare school komen er meer conflicten in de relatie van dhr. Adelaars met zijn vader. Belangrijke oorzaken daarbij zijn de mindere schoolresultaten en later ook het besluit om zijn economische opleiding niet af te maken maar Theologie te gaan studeren. Aan die keuze ging een jaar vooraf waarin hij via een organisatie waar zijn vader bij betrokken was de gelegenheid had om een jaar in Amerika te studeren. In Amerika kwam hij in contact met een groep actieve christenen, en ook zelf heeft dhr. Adelaars toen bewust voor het christelijk geloof gekozen.

Door de ervaring in Amerika dat het leven ook heel anders kan zijn dan hij thuis had leren kennen komt voor dhr. Adelaars het breukgevoel op gang. Hij ontdekt daar dat 'er ook op een andere manier met elkaar kon worden omgegaan. Dat was niet alleen een breuk, dat was ook een breuk met thuis natuurlijk, maar het was ook een breuk, een hele verandering ten opzichte van het verleden.' Daardoor kreeg hij een paar jaar later steeds meer moeite met studeren. Hij kwam met zichzelf in de knoop, en wist niet hoe hij om moest gaan met verantwoordelijkheid en afhankelijkheid. Hij is teleurgesteld in zijn vader die minder geïnteresseerd was dan hij dacht, en heeft het gevoel dat hij nu zijn uitgestelde puberteit doormaakt.

In deze fase zit dhr. Adelaars nog steeds. Hij heeft weinig zicht op hoe hij de toekomst zou willen invullen. Om constructief bezig te zijn ervaart hij de blokkade eerst te moeten overwinnen om vrij te worden. Gesprekken met maatschappelijk werkers hebben hem wel geholpen tot

verheldering en inzichten te komen, maar nog niet tot oplossingen. Ook in zijn verwachtingen ten opzichte van God is hij teleurgesteld. De relatie met zijn ouders is niet verbeterd, misschien zelfs nog wel slechter geworden.

Crisis en crisisverwerking

In dhr. Adelaars' verhaal wordt regelmatig en duidelijk gezegd dat het vertrek van zijn moeder en de later volgende officiële echtscheiding voor hem zo gewoon was dat het moeilijk lijkt om van een crisis te spreken. Toch zijn er verschillende signalen die wel wijzen op een crisis-achtige situatie en verschillende crisis-momenten en -factoren. Zo is het moment van de definitieve uithuisplaatsing voor hem een moment dat hij een overweldigend gevoel had dat dat ook inderdaad definitief zou zijn. Hij was toen erg gedeprimeerd en heeft bij een vriend geslapen en 'Ik heb zitten huilen daar en zo. Dat heb ik bijna nooit gedaan.' Toch karakteriseert hij deze tijd als ongebroken, want de breuk ontdekt hij pas als hij in Amerika is geweest. Dan verslechtert namelijk de relatie met zijn vader en dat ervaart dhr. Adelaars als traumatisch.

Crisis-factoren in dhr. Adelaars' leven zoals die blijken uit het interview zijn de plaats van zijn moeder in zijn jeugd ('Aanwezig afwezig'), de toenemend gebleken desinteresse en prestatiegerichtheid van zijn vader, de confrontatie met een volstrekt andere levenssituatie in Amerika en de conflicten met zijn vader over diens houding ten opzichte van zijn moeder en over het geloof. Door deze factoren wordt de ervaring van gebrokenheid gewekt en versterkt, uitlopend op een desintegratie die dhr. Adelaars zelf beschrijft als 'blokkade'.

Dhr. Adelaars is nog niet gekomen tot een verwerking van zijn crisis. Dat geeft hij aan als hij zegt dat hij het nog niet verwerkt en geïntegreerd heeft. Er zijn wel een aantal factoren te noemen die in de richting van een verwerking wijzen, maar tot op het moment van het interview leiden deze factoren eerder tot een verheldering en daarmee aanscherping van de crisiservaring dan tot een nieuwe

integratie. Belangrijk zijn voor hem de ervaringen en contacten in Amerika, waar met name de meisjes die hij daar leerde kennen voor hem een voorbeeld werden van 'vaderlijke zorg'. Daardoor ontdekte hij echter ook het breukgevoel thuis. Een tweede factor is de maatschappelijke hulpverlening waar hij zijn situatie leert interpreteren. Ook daardoor wordt de ervaring van desintegratie duidelijker. Inhoudelijk heeft het geloof dat hij in Amerika aannam ook betekenis gehad voor de ervaring van 'God die voor je zorgt en luistert naar je gebed.' Verwachtingen op grond hiervan leiden echter tot een teleurstelling in later tijd, als zijn problemen thuis en in zichzelf niet worden opgelost. Ook de relatie met zijn vrouw zou een verwerkingsfactor kunnen zijn, maar ook op dat punt kan het nog niet tot een integratie komen.

Geloof

In dhr. Adelaars' geloofshouding zijn vrij scherpe verschuivingen te ontdekken. In zijn jeugd had dhr. Adelaars een 'mild ironische' houding ten opzichte van God; hij bewaarde een zekere afstand. In de tijd in Amerika verandert dit echter drastisch. Hij heeft daar in vrij korte tijd een bewuste eigen keuze gemaakt. Hierbij speelde ook weer de invloed van de omgeving een grote rol: 'Je was alleen wedergeboren als je Jezus Christus in je hart had gevraagd. Dat was eh.., zo gaat dat. Nou, dat heb ik dus toen ook gedaan. Ook letterlijk. Gewoon: Jezus wilt u in mijn hart komen wonen. En ik heb het ook daar, op die avond zelf, gewoon op dat moment zelf, een hele sterke gevoelswarmte in mijzelf gevoeld. Van vervulling, van eh.. peak-experience.' Later ervaart hij echter dat hij niet oneindig op deze ervaring kan drijven. 'Die ervaring in Amerika die zo intens is geweest, die heb ik als herinnering in me. En dat is iets waarvan ik de echtheid ook niet betwijfel.. Maar het is een herinnering en ehm.. het gevoel te leven bij een herinnering aan een goede ervaring.. is frustrerend merk ik. Je kunt je niet oneindig

daarop blijven oriënteren.' Dat leidt mede tot de latere en huidige teleurstelling in zijn geloof.

Opvallend genoeg is zo'n verschuiving in dhr. Adelaars' geloofsinhoud niet op te merken. Hoewel een en ander in zijn jeugd niet zo nadrukkelijk was, blijkt uit het interview niet dat hij wezenlijk verandert in geloofsvisies (wel in zijn Godsbeeld, maar dat lijkt meer met zijn geloofshouding dan met -inhoud te maken te hebben). Ook na de tijd in Amerika is wel sprake van verdieping, maar niet van wezenlijke verschuiving. 'Niet dat ik mijn christelijk geloof of Gods waarachtigheid eh.. eh.. betwijfel of zo. Ik bedoel wat dat betreft zit het bij mij ook wel zo dat ik het verstandelijk alles wel zeer goed kan meemaken, maar emotioneel helemaal niet.'

Het beeld dat dhr. Adelaars heeft van God verschuift wel. In zijn jeugd stelde hij zich God voor als een afstandelijke toeschouwer, die niet werkelijk geïnteresseerd is. Daarin herkent hij een parallel met zijn ouders. De omgang met de meisjes in Amerika doet hem een nieuw beeld van vaderlijke zorg ontwikkelen. Ook hier geldt een parallel met de omgang met mensen. Deze verwachting van afhankelijkheid komt in de fase van de teleurstelling weer onder vuur te liggen. Deze ervaring loopt opnieuw parallel aan de intermenselijke ontmoetingen, in dit geval ten aanzien van de maatschappelijk werker.

De kerk speelt in dhr. Adelaars' leven een relatief kleine rol wat betreft de invloed op zijn leven. In zijn jeugd houdt hij enige afstand, die door de periode in Amerika versterkt wordt, omdat dhr. Adelaars daar een wijze van geloven aanneemt die botst op de meer vrijzinnige gemeente waar hij lid was. Hij gaat dan een periode naar een evangelische gemeente, wil Bijbelschool gaan doen, maar komt op aanraden van zijn vader tot de keuze voor een hogere theologische opleiding. Daarbij komt hij ook weer terug bij de gereformeerde kerk, omdat hij daar de nood ziet en de onwetendheid ten aanzien van het geloof. Zijn verantwoordelijkheidsgevoel brengt hem tot die toewijding.

Samenvatting

Dhr. Adelaars heeft zijn gezinssituatie als crisis beleefd heeft vanwege de apathisch-afwezige plaats van zijn moeder en de min of meer eisende en gedesinteresseerde houding van zijn vader. Daardoor ontstaat voor hem de spanning tussen afhankelijkheid en afstandelijkheid. Deze polen zijn niet geïntegreerd, waardoor dhr. Adelaars zijn crisis nog niet verwerkt heeft.

De invloed van de crisis op het geloof is aan te wijzen in de voorbeeldfuncties. In zijn jeugd vormt de houding van zijn ouders een voorbeeld voor de ervaring van afstand van God. Tegelijk groeit daardoor de openheid voor de geloofshouding die hij in Amerika opbouwt. De kritische factoren hebben dus mede bijgedragen aan dhr. Adelaars' geloofshouding.

De invloed van het geloof op de crisis is ook duidelijk. In eerste instantie betekent het geloof na zijn bekering een nieuwe oriëntatie op de rol van vader en moeder, en daarmee een nieuw baken voor zijn zelfbeeld. Toch is dat geen oplossing, omdat hij door die ervaring juist sterker bepaald wordt bij het breukgevoel, zodat de echte crisis een feit wordt. Later wordt hij weer teleurgesteld in het geloof, waardoor de oplossing wordt tegengehouden. Zo is het geloof een versterking van zijn crisiservaring.

Opmerkelijk bij deze groep is dat de uitkomst van de verwerking aanmerkelijk minder positief is dan bij het eerste type. De beleving van de crisis ligt bij alle vier op het vlak van de relaties. Dat is opvallend, gezien de verscheidenheid aan crisisgebeurtenissen: bij twee personen is er sprake van een gezondheidsprobleem, dat geen directe sociale gevolgen heeft. De inschatting van de hulpbronnen in de sociale omgeving valt overwegend negatief uit. De werkingsactiviteiten vallen op als voornamelijk gericht op het veranderen van hoe men de situatie interpreteert. Er worden weinig pogingen gedaan om de situatie zelf te veranderen

om zo oplossingen te vinden, en ook wordt weinig steun ervaren.

Als we kijken naar het geloof van deze groep is er weinig eenstemmigheid. De ervaring van persoonlijke verbondenheid met God is maar voor één persoon te vinden, voor het overige is er een vervaging in het geloof, waarbij ze wel zoeken naar een meer eigen invulling. We zien hier een belangrijk verschil tussen de relaties met de sociale omgeving in het algemeen en de relaties met geloofsgenoten in het bijzonder. De relatie met geloofsgenoten is door alle vier voornamelijk negatief ervaren. Ook het Godsbeeld is bij drie van de vier niet overdreven positief gekleurd.

Als we kijken naar de sociale context, dan wordt het beeld bevestigd. Tegenover de vrijwel eenduidige positieve waardering van het type 'verdieping' is hier sprake van een licht negatieve waardering. Opvallend is dat er op het punt van warmte en steun grote verschillen zijn, terwijl openheid en hechtheid bijna eenduidig negatief zijn ervaren.

Deze ondervraagden, bij wie de crisis het geloof verandert en het geloof de crisis problematiseert, vallen op door een geproblematiseerde relatie met de mensen om hen heen. Dat heeft een negatieve invloed op de crisis, maar ook op de geloofsbeleving en -interpretatie. In die gebroken context speelt de crisisverwerking zich vooral innerlijk af, en niet in het zoeken naar oplossingen of in het steun zoeken bij anderen. De nadruk ligt op het zoeken naar een nieuwe interpretatie, waardoor ook de geloofsbeleving en geloofsinterpretatie verandert. Het (veranderde) geloof biedt wel de mogelijkheid te komen tot nieuwe interpretaties, en zo kan de levensbeschouwing in tweede instantie alsnog een positieve invloed hebben in de crisisverwerking. Om deze reden heb ik gekozen voor de term 'Vernieuwing'. Die is wellicht mogelijk dankzij dat deel van de sociale context dat als positief gewaardeerd wordt.

AANVECHTING

Deze groep wordt gevormd door zes geïnterviewden bij wie het geloof de crisisverwerking stimuleert, terwijl de crisis het geloof problematiseert. Twee horen bij het subtype: ze vertonen hetzelfde proces, maar de precieze factoren zijn minder goed aan te wijzen. Het verhaal van meneer Fuller is een voorbeeld van dit type.

Dhr. Fuller is aan het begin van de oorlog geboren als bijna de jongste in een gezin van totaal 8 kinderen. Het gezin woonde in 'een soort buurtschap met eenvoudige arbeidersmensen.' Hoewel hij zegt fijne ouders gehad te hebben, is hij achteraf gaan inzien dat er in het gezin weinig liefde en communicatie was. Ook werden de kinderen niet gestimuleerd om door te leren. Zelf kwam hij op zijn veertiende van de LTS, en moest toen meteen gaan werken: '12 ambachten en 13 ongelukken .. dat was van de een naar de andere, en waar je iets meer kon verdienen, ging je weer naar toe.' De laatste 14 jaar heeft hij als huismeester in een verzorgingshuis gewerkt, een baan waarvan hij zegt: 'ik had eindelijk 'ns in mijn leven een keer wat opgebouwd.' Hij deed dat werk dan ook met veel plezier.

De vader van dhr. Fuller was van huis uit niet kerkelijk, maar hij ging voor zijn gereformeerde vrouw mee naar de kerk. Over geloof werd thuis niet gesproken. Dhr. Fuller ging wel naar catechisatie, en deed samen met zijn vrouw belijdenis. Zijn vrouw die van afkomst hervormd was, moest voor zijn ouders gereformeerd worden, anders werd ze niet geaccepteerd. Dhr. en mw. Fuller trouwden jong, wat ook wel zijn moeilijkheden meebracht. Dhr. Fuller gaf daar God de schuld van en wilde op een gegeven moment niet meer naar de kerk, zodat zijn vrouw met de kinderen ging en hij thuis bleef.

Zelf raakte hij in het begin van zijn huwelijk aan de drank, een probleem dat bleef voortbestaan tot aan zijn bekering. Hij dronk gemiddeld per week een krat bier en 2 à 3 flessen cognac. Hoewel hij zegt dat hij er goed tegen kon, beschrijft dhr. Fuller zichzelf als 'een duivel in je eigen huis .. voor je vrouw en voor je kinderen.' Hij was niet echt agressief, maar wanneer het financieel spaak liep, was hij 'niet te genieten.' Hij had dan wel zorgen over de geldproblemen, maar vond dat die niet zijn schuld waren. Zijn vrouw moest rondkomen met het geld dat er was. Hij gebruikt de drank om vrijer te zijn in zijn contacten met mensen.

Als hij halverwege de dertig is, gaat dhr. Fuller op verzoek van zijn moeder (zij het met tegenzin) naar een evangelisatiebijeenkomst. Hij voelt zich aangesproken door een film, en door het feit dat er met mensen gebeden wordt. Dat had hij in de kerk gemist. Na gesprekken met mensen daar kwam hij tot geloof. Hij kreeg weer 'visie om te leven', werd door de gesprekken vrijer om naar mensen toe te gaan, en bovenal raakte hij van de drank af. Op dezelfde wijze raakte hij korte tijd later van het roken af. Vanaf dat moment gaat dhr. Fuller met zijn vrouw en ook met de kinderen samen Bijbel lezen en bidden. De kinderen kwamen tot geloof. Zijn vrouw begon op woensdagmiddag met kinderevangelisatie, waar zo'n 40 à 50 kinderen kwamen en via de kinderen werden ook de ouders bereikt.

Het gezin Fuller bedankt voor de kerk en sluit zich aan bij een Evangelische gemeente van waaruit ze veel steun ontvingen. De vrienden uit de tijd dat dhr. Fuller dronk, bleven weg toen er geen drank meer op tafel kwam., dat geldt ook voor zijn broers en zusters die vonden dat hij schijnheilig was geworden. Pas sinds kort geleden de ouders overleden zijn, is er weer contact met een broer en een zus en hun partners mogelijk geworden.

Dhr. Fuller werkt sinds veertien jaar in een verzorgingshuis. Na zeven jaar waarin hij met veel plezier werkt, ontstaan er conflicten met de directeur. Dhr. Fuller blijft dan zeven maanden overspannen thuis, waarna hij

zijn werk voortzet. Weer zeven jaar later wordt bij een bestuurswisseling en reorganisatie het personeel op onjuiste wijze afgevoerd. Hoewel dhr. Fuller de verzekering kreeg dat hij kon blijven, moest ook hij op korte termijn het veld ruimen. De kantonrechter bevestigde de zaak. Dhr. Fuller was inmiddels zo in de war dat anderen voor hem een advocaat inschakelden om deze beslissing aan te vechten. Daarop besliste de kantonrechter dat het bestuur hem in dienst moest nemen of een flink bedrag moest uitbetalen. Het laatste gebeurde.

Dhr. Fuller kon inmiddels niet meer thuis zijn, liep hele nachten buiten en reageerde ook niet op de zware slaaptabletten die de arts hem gaf nadat hij zo'n 6 dagen niet meer in bed geweest was. Ook zijn geloof was weg en zijn huwelijk werd weer problematisch. Op een gegeven moment voelde hij zich zo afgewezen dat hij een zelfmoordpoging ondernam. Daardoor werd hij korte tijd opgenomen in een ziekenhuis en daarna heeft hij samen met zijn vrouw gesprekken gehad met een psycholoog, met wie hij zijn leven doorsprak. In die tijd ontving dhr. Fuller erg veel steun van de oudsten van de gemeente. Deze depressie duurde ongeveer een jaar.

Zijn grootste probleem was dat God voor hem onbereikbaar bleef, ook al bad hij wel. Op een morgen 'zei God tegen hem' dat hij een bepaald stencil moest gaan lezen. Daarin herkende hij zijn eigen levensloop wat met veel emoties gepaard ging. Vanaf dat moment begon de genezing en kon hij God weer ervaren. Hij heeft in die tijd geleerd om ook zijn ouders te gaan vergeven. Wel bleef hij bang om weer in de maatschappij terug te moeten en wilde hij liever in de WAO terecht komen. Wat, nu anderhalf jaar geleden, ook gebeurde. 'Maar dat houdt niet in dat je ook zo blijven moet.' Hij is nu weer zo ver dat hij weer probeert om aan 't werk te komen.

Dhr. Fuller vindt achteraf dat hij door dit hele gebeuren verrijkt is. Hij is nu in staat om anderen te helpen met wat hij in zijn eigen leven geleerd heeft, ook doordat hij daar

meer tijd voor heeft. Ook heeft hij de ervaring dat hij nu dichterbij God leeft dan voorheen. Dhr. Fuller hoopt nu dat zijn vrouw en hij samen als hulpverleners in een christelijke opvang-huis geplaatst zullen worden om daar full-time als vrijwilligers te werken. Dit is in een profetie over hen uitgesproken. Mede gezien zijn leeftijd lijkt hem dat ook waarschijnlijker dan een terugkeer in de maatschappij. Hij wacht het verdere verloop rustig af; 'We zien gewoon wel wat de toekomst brengt. Als het echt is, zullen we het krijgen, en anders maar niet. Zo denken we er in wezen over.'

Crisis en Crisisverwerking

Verschillende signalen wijzen op een crisis. Het ontslag wordt als een enorme klap ervaren. 'Alles in één keer zo ineens afgebroken.' Dhr. Fuller ervoer daarin een grote afwijzing van zijn persoon en raakte daardoor in een diepe depressie die een jaar zou duren. Anderen moesten voor hem een advocaat inschakelen om het ontslag aan te vechten. Zijn huwelijk raakte weer in de problemen en zijn geloof ook. In het dagritme wordt duidelijk dat dhr. Fuller vastgelopen is. Ook op de zware slaaptabletten van de dokter reageerde hij niet. Ook zijn gedachten waren negatief: 'ik maak er een eind aan. Ik zag het niet meer zitten. Ik denk: ik ben, ik ben ... ja, ik ben zó vertrapt en ze hebben me, ik voelde me zó ellendig gewoon, zo afgewezen.' Zijn vrouw vond hem en hij kwam gelukkig op tijd in het ziekenhuis. Zijn angst opgesloten te worden komt niet uit. Wel blijft hij depressief. Als zijn vrouw de oudsten belt, loopt hij iedere keer weg om na een tijdje weer terug te komen. Op het moment dat hij gekeurd moet worden, heeft dhr. Fuller nog zo'n angst om terug te keren in de maatschappij en misschien weer terug te vallen dat de arts hem afkeurt, iets waar hij zelf ook om gebeden heeft. Niet het arbeidsongeschikt verklaard worden op zich veroorzaakt bij dhr. Fuller een crisis, maar zijn ontslag en de daarin beleefde afwijzing.

Dhr. Fuller vertelt dat hij alles zó doorleefd heeft dat hij er nu heel vrij over kan praten. In de verwerking is sprake

van een genezingsproces. Met de psycholoog heeft hij zijn leven vanaf zijn jeugd doorgesproken, de communicatie met zijn ouders die ontbrak en de afwijzing die hij daarin ervoer. Met name de steun van zijn vrouw, maar ook de gesprekken met de oudsten hielpen hem in zijn depressie. De doorbraak kwam bij het lezen van het stencil, waar hij inzicht kreeg in zijn eigen levensloop en zag dat hij zelf 'tot een stukje zondebesef moest komen, over wat er allemaal gebeurd was in dat leven.' Hij kan dan ook zijn ouders vergeven en hij ervaart God weer. Zijn angst om in de maatschappij terug te keren en weer terug te vallen, is ook verminderd, hij heeft onlangs weer een keer gesolliciteerd bij een christelijke instelling. Hij moet er wel voor waken niet weer een gevoel van afwijzing te krijgen.

De oplossing in de crisis wordt evenals bij eerdere crises gezocht in de directe hulp op geloofsgebied. Op de film die bij de evangelisatie-bijeenkomst gedraaid werd, zag dhr. Fuller dat er met mensen gebeden werd en dat zij genazen. Dat raakt hem; voor zijn problemen is er nog nooit gebeden. Na gesprekken met mensen komt hij dan tot geloof. Zijn leven veranderde 'radicaal, ik kreeg weer visie, eigenlijk, om te leven. Ik kreeg eh, ja, door de gesprekken, eh, wat meer vrijheid om naar mensen tot te stappen. Maar bovenal eh, God hielp me van het drankprobleem af.' Ten aanzien van zijn gevoelens van afwijzing zegt dhr. Fuller dat hij bij zijn bekering wel ervaren heeft dat er afwijzing was geweest. Die crisis, veroorzaakt door het drinken, werd dus wel voor een groot deel verwerkt, alleen het probleem van de afwijzing bleef bestaan en werd aanleiding tot de volgende crisis.

Geloof

De geloofsopvoeding bestond uit de kerkgang ('dat zie je later pas, dat was gewoon een soort traditie eigenlijk'), Bijbellezing, en ieder bad voor zich 'Here, zegen deze spijze, amen.' Dhr. Fuller kan zich niet herinneren dat er over geloof gesproken werd. Hij volgde met plezier

catechisatie, en met zijn vrouw samen belijdeniscatechisatie. In die tijd ging hij meer nadenken en kreeg hij steeds meer vragen over het geloof. Wel sprak hij met de dominee over de zaken die hij tegen zijn zin aanhoorde, zoals bijvoorbeeld de kinderdoop. Het Godsbeeld van dhr. Fuller is in deze tijd afstandelijk en 'schrikbarend'.

Na zijn huwelijk gaat dit zo door: 'Bij mij thuis ging het eigenlijk precies zo zoals het bij ons thuis was.' Hij bad wel eens aan tafel, deed zijn werk goed en probeerde goed te zijn voor mensen, maar beleefde het geloof niet. De kinderen werden wél gedoopt, omdat dat voor mw. Fuller belangrijk was, maar dhr. Fuller stond daar zelf niet achter.

Toen er in zijn huwelijk problemen waren, begon dhr. Fuller God daar de schuld van te geven en na een tijdje bleef hij thuis als zijn vrouw en kinderen naar de kerk gingen omdat hij het hypocriet vond als hij veel dronk om nog naar de kerk te gaan. Op het laatst wou hij niets meer met het geloof te maken hebben: 'ik ben gewoon helemaal afgehaakt.'

Naar de evangelisatiebijeenkomst gaat hij alleen omdat zijn moeder zo aandringt en hem vraagt het terwille van zijn vrouw te doen. De film die daar gedraaid wordt spreekt hem heel erg aan. 'God heeft me daar echt bij de kraag gepakt en eh, daar ben ik eigenlijk in gesprekken geraakt en tot geloof gekomen.' Voor dhr. Fuller wordt vooral Jezus een belangrijke en nabije figuur. Volgens dhr. Fuller is zijn geloofsbeleving vrij, niet wettisch. Wel komt hij gaandeweg tot meer zondebesef.

Dhr. Fuller ervaart door God gebruikt te worden om zijn ouders tot geloof te laten komen. Wanneer de broers en zusters het contact verbreken, probeert dhr. Fuller dat weer te herstellen. Het gezin laat zich opnieuw dopen, onderling wordt er veel gepraat over geloof, samen Bijbel gelezen en gebeden. Uit het kinderevangelisatiewerk waar mw. Fuller mee begint, ontstaat via contacten met de ouders een gemeente. Dhr. en mw. Fuller doen samen pastoraal werk in de gemeente en hij is huiskringleider.

God gebruikt zijn drankprobleem, en alles wat hij meegemaakt heeft, om anderen te helpen.

Dhr. Fuller ervaart dat God hem van zijn drankprobleem afhelpt. Hij wordt herhaaldelijk bepaald bij de tekst uit Corinthe waar staat dat zijn lichaam een tempel is van de Heilige Geest, 'en als je die bezoedelt, kan God daar niet zijn.' Als hij dan God vraagt hoe het met hem moet 'zegt God: 'ja doe het maar weg', heel simpel, gewoon in de geest. Korte tijd later gebeurt hetzelfde ten aanzien van roken. 'Ja, ik hoorde echt een stem, ik hoorde daarin echt een stem van God, van 'doe het nu maar weg.' Want ik liep daar en ik heb dat ook getuigd, van het was net of daar een hand op mijn schouder kwam en dat 'ie zei: 'doe het maar weg, ik heb jou nodig.' En zowel het drinken als het roken kan dhr. Fuller zonder enige strijd laten. 'En ik eh, bij het eten, dan mag ik graag een glaasje wijn drinken, dus het is niet zo dat je weer verslaafd eraan raakt, dat vind ik juist zo lief van God.'

In de tijd van zijn depressie kwam dhr. Fuller weinig in de gemeente, soms was hij er, maar kon het niet volhouden. Het ergste in zijn depressie is voor dhr. Fuller dat hij God kwijt is: 'het lijkt wel of die hemel van koper is. Voordien verhoorde Hij me, Hij hoort niets meer, wat is dat toch?' God spreekt echter concreet tot hem en wijst hem de weg naar herstel: een stencil, de overtuiging dat hij iets moet doen, de openbaring van bepaalde struikelblokken. Diezelfde avond worden deze dingen met de oudsten 'doorgebeden en punt voor punt eigenlijk benoemd.' De afhankelijkheid van God blijkt ook in zijn opstelling bij het solliciteren.

Na die dag ervaart dhr. Fuller dat God zijn vrouw en hem gaat gebruiken naar de psycholoog, 'juist om weer van Hem te getuigen.' Uit angst om weer terug in de maatschappij te moeten, bidt hij dat hij afgekeurd zal worden en 'daar heeft de Heer voor gezorgd...dus ik ben helemaal afgekeurd en ik heb de Heer echt gedankt.' Toen later een hulpverlener met hem bad, ervoer dhr. Fuller een

sterke aanwezigheid van Gods Geest, waardoor er een groot stuk genezing en vergeving naar zijn ouders kwam.

Dhr. Fuller ziet de noodzaak om heel dicht bij God te blijven om te beseffen dat die afwijzing is overwonnen in Christus, daar mag je tegen optreden.' Hij trekt zich niet meer terug wanneer hij dat ervaart maar: 'nee, nu zegt God: Ik heb je aanvaard zoals je bent. Je mag bij Me komen en Ik ga je weer gebruiken.' Hij kan nu anderen helpen met wat hij geleerd heeft: 'en ik denk dat God het gebruikt. Hij maakt het dal van Achor tot een hoop.'

Door deze depressie is God belangrijker en meer nabij geworden voor dhr. Fuller, hij kan dichter bij Hem komen, weet echt dat God nu een Vader voor hem is en dat hij met Jezus mag praten als met een vriend. Hij kan nu probleempjes met Hem doorpraten, zonder dat met anderen te doen en krijgt daar dan ook antwoord op. Met alles leeft hij veel dichter bij God, hij durft meer dingen aan. Ook ervaart dhr. Fuller een nieuwe taak te hebben gekregen in pastoraat en Bijbelstudie. Hij is meer gaan Bijbel lezen en de dingen overwegen, vooral ook omdat hij één keer in de 14 dagen een kring leidt.

De evangelische geloofsinhoud van dhr. Fuller blijkt uit bepaalde standpunten: al heel jong heeft dhr. Fuller moeite met de kinderdoop, ook omdat de Here Jezus Zich volwassen liet dopen. Herhaaldelijk ligt de nadruk op de directe bemoeienis en leiding van God in het dagelijks leven.

Met de predikant bij wie dhr. Fuller belijdeniscatechisatie volgt, kan hij goed praten. Toen dhr. Fuller de eerste keer na zijn trouwen verhuisde, werd vanuit de kerk beloofd een keer langs te komen, hetgeen nooit gebeurd is. Er is vanuit de kerk ook nooit met hem voor zijn drankprobleem gebeden, hoewel men via zijn vrouw daarvan wist. Als hij dan op die film ziet dat er met mensen gebeden wordt, zegt hij daarover: 'En als ik dan zag wat ik in de kerk meegemaakt had, ja, en niets tegen zeggen van die kerk, ja, maar dat was voor mij was dat een openbaring. Na zijn bekering bedankt het gezin voor de kerk en sluit zich aan bij een evangelische gemeente

waan ze ook aan een huiskring deelnamen. In de gemeente waar ze nu bij aangesloten zijn, heeft dhr. Fuller veel steun van de oudsten gehad.

Samenvatting

Dhr. Fuller heeft zijn ontslag als een crisis ervaren, omdat hij opnieuw en zeer plotseling met afwijzing geconfronteerd werd. Hij verwerkt dit uiteindelijk in gesprekken met zijn vrouw, een psycholoog, en geloofsgenoten. In een uiterst afhankelijke geloofsopstelling vindt hij mogelijkheden om de vragen te hanteren.

De invloed van de crisis op het geloof is op verschillende momenten aan te wijzen, en telkens in de vorm van een bedreiging. Zijn ongeloof hangt nauw samen met de huwelijks- en drankproblemen en het gebrek aan kerkelijke steun. Ook de openheid voor geloof heeft te maken met het verlangen naar geborgenheid. Tijdens de depressie mist hij de geloofservaring.

De invloed van het geloof op de crisis ligt in de daar gevonden liefde en aanvaarding, waardoor hij de dreigende afwijzing kan dragen. Ook ervaart dhr. Fuller rechtstreeks door God geholpen te worden op een heel letterlijke manier.

Er is opnieuw sprake van een positieve uitkomst van de crisis. Verder valt alleen op dat het steeds om relationele ervaringen gaat in de gebeurtenis en duiding van de situatie. Hoe ook de concrete aanleiding is, de nadruk ligt in de beleving op de relationele vragen.

Als we kijken naar het geloof, dan valt op dat ze allemaal horen bij een evangelische stroming of New Age-gedachten aanhangen. Oorspronkelijk behoorden ze tot kerken van uiteenlopende signatuur, maar ze hebben zich op een bepaald moment aangesloten bij een evangelische gemeente. Dat had vaak te maken met een crisis-achtige periode, waarin ze tot het type vernieuwing zouden zijn

gerekend. Ook bij de twee ondervraagden die niet tot het evangelisch christendom gerekend kunnen worden is sprake van een overstap. Het gaat dan om een persoonlijke invulling van onder meer New Age-begrippen.

Dat deze beide (zo verschillende) oriëntaties juist tot dit type behoren kan te maken hebben met verschillende zaken. In de eerste plaats is er een zekere dubbelzinnigheid op te merken. Dat komt doordat zowel New Age-denken als evangelische bewegingen een nogal duidelijk zingevingssysteem verkondigen. Het probleem daarbij is echter dat er voor negatieve ervaringen weinig ruimte is binnen het interpretatiekader. Dat wil zeggen dat deze levensbeschouwingen een stimulerende invloed van het geloof op de crisis kunnen hebben, die echter tegelijk geproblematiseerd wordt door de negatieve ervaring van de werkelijkheid.

In de tweede plaats is het mogelijk dat het sterke vijandsdenken binnen de evangelische stroming (veel nadruk op de duivel als een persoonlijke vijand) ertoe kan leiden dat de crisis-ervaring geduid wordt als een confrontatie met de vijand. Een dergelijke confrontatie is echter zo ingrijpend dat het geloof zelf bedreigd wordt. De twee 'New-Age'-aanhangers hebben al op jonge leeftijd interesse gekregen in alternatieve levensbeschouwingen. In beider leven is sprake van conflictueuze relaties die tot een zoektocht naar nieuwe antwoorden leiden. In de crisis na het overlijden van haar partner worden bij één van hen verschillende van deze conflicten opgelost. Haar interpretatiekader wordt daarin ernstig bedreigd, maar kan uiteindelijk wel betekenis verlenen aan de gebeurtenissen. Bij de ander is er eerst een intensivering, waarna het weer verflauwt.

Veel sterker dan bij andere groepen valt hier de verscheidenheid op van de gevonden interpretaties, terwijl in de beleving de persoonlijke nabijheid centraal staat. De één beleeft geloof en levenservaringen helemaal los van elkaar, de ander ziet juist een directe leiding van God, terwijl weer een ander de betekenis zoekt in het doel van wat er gebeurt, namelijk dat je er van leert. Sommigen zien het geloof in God als de mogelijkheid om geaccepteerd te worden en een taak

en verantwoordelijkheid te krijgen. Bij de twee die een 'New-Age' -denken hebben blijft de interpretatie vaag of agnostisch. Dat hier zo'n verscheidenheid zichtbaar wordt kan te maken hebben met het feit dat het geloof geproblematiseerd wordt door de crisis. Juist in zo'n situatie komt het er op aan persoonlijke interpretaties te vinden.

Tenslotte kijken we opnieuw naar de context. De waardering voor de relaties met anderen is hoger dan bij het type 'vernieuwing' maar duidelijk lager dan bij het type 'verdieping'. De onderlinge verschillen binnen dit type zijn echter vrij groot. Bij twee van de geïnterviewden is de context uiterst positief; één waardeert het erg negatief, en twee van hen scoren gemiddeld. Dhr. Fuller maakt duidelijk onderscheid tussen de negatieve ervaringen in zijn jeugd en de positieve ervaringen tijdens de crisis.

Deze groep valt verder op door een tweespalt in de context. De geloofscontext wordt als positief ervaren voorzover dat betrekking heeft op de kleinere kring. Met name de kerkelijke context is problematisch, en daar wordt door alle ondervraagden afstand van genomen. In een nieuwe context vinden ze wel aansluiting. Opvallend is de grote variatie in geloofsinterpretaties, maar ook de overeenkomst tussen de eigen interpretaties en de interpretaties van de naaste sociale omgeving. In de beleving ligt de nadruk op persoonlijke verbondenheid met hetzij God, hetzij de kosmos. Centraal staat een zelfstandige geloofskeuze, die samenhangt met het afstand nemen van de kerkelijke context waarin men is opgegroeid. De persoonlijke interpretatie die daaruit voortvloeit is stimulerend bij het verwerken van de crisis, maar wordt tevens bedreigd door de crisis, omdat de context waarmee overeenstemming bestaat hetzij klein is, hetzij slechts recent verankerd in het eigen leven.

BLOKKERING

Het betreft hier mensen bij wie het geloof de crisisverwerking problematiseert, terwijl ook de crisis het geloof problematiseert. In het hoofdtype vallen twee geïnterviewden, in het subtype vijf. Als voorbeeld geef ik het verhaal van meneer Biggelaar.

Dhr. Biggelaar is geboren in de oorlog in het midden van het land. Hij was een van de middelsten uit een groot gezin. De kinderen worden katholiek opgevoed; de kerkgang is belangrijk, maar verder speelt het geloof geen grote rol in het gezinsleven. Dhr. Biggelaar volgt een technische opleiding, vindt een ambachtelijke baan en trouwt. Hij krijgt met zijn vrouw twee kinderen.

Wanneer dhr. Biggelaar voor een kleine operatie aan zijn nekwevels naar het ziekenhuis gaat, maakt de chirurg een fout en daardoor wordt een zenuw kapot getrokken. Dhr. Biggelaar is in het begin totaal verlamd, hij kan niet zelfstandig ademen. In eerste instantie geeft de arts na de operatie toe dat hij een fout heeft gemaakt, maar later moet hij dit op last van de directie van het ziekenhuis terugnemen omdat de risico's van de operatie bij dhr. Biggelaar bekend zouden zijn geweest. Dhr. Biggelaar ontkent dit.

Na de operatie volgt een lange periode van revalidatie, die volgens dhr. Biggelaar volledig op eigen doorzettingsvermogen doorgemaakt wordt. Hij verwijt het revalidatiecentrum dat zij hem niet gemotiveerd hebben om veel te oefenen. Na verloop van tijd en 'bloed, zweet en tranen' komen enkele functies terug. Ondanks alle ongelof van de hulpverlening om zich heen, geeft dhr. Biggelaar nooit de moed op. Wanneer hij een andere therapeut krijgt, stelt hij dan ook voor om te proberen te lopen en na een tijdje lukt dit ook. Wanneer hij thuis komt, is hij in staat de trap op te gaan en zichzelf vrijwel alleen te redden in huis. Op het laatst is dhr. Biggelaar zelfs in staat om huiselijke werkzaamheden als eten kopen en koken voor zijn

rekening te nemen, zodat zijn werkende vrouw daar niet voor hoeft te zorgen.

In de revalidatie-periode zijn er een aantal negatieve gebeurtenissen: 'een aantal maanden later rijdt mijn vrouw hier op de brug haar eigen ongelukkig in het ziekenhuis, die moest geopereerd worden, een paar maanden later wordt mijn zoon zijn fiets gejat en een paar maanden later duikt hij op de bodem, die had een gat in zijn kop, die moest gehecht worden en die had bijna ook een dwarslaesie'.

Het gaat langzaamaan steeds beter met dhr. Biggelaar, totdat zijn vrouw besluit om een papegaai in huis te nemen. Het dier blijkt een ziekte te hebben die heel snel overslaat op mensen, het hele gezin wordt ziek en dhr. Biggelaar krijgt de grootste klap. Hij wordt met een dubbele longontsteking opgenomen in het ziekenhuis en is naar eigen gevoel 'weer helemaal terug bij af.' Dhr. Biggelaar weigert om weer terug te gaan naar het revalidatiecentrum en krijgt thuis therapie. Hij is veel kracht kwijt geraakt en kan nog slechts een klein eindje lopen. Trap lopen lukt voorlopig nog niet, evenmin als het instappen in zijn elektrische auto. Het is voor dhr. Biggelaar erg frustrerend om weer helemaal opnieuw de berg op te moeten klimmen, 'elke week die het nu duurt, duurt het te lang eigenlijk.'

Crisis en crisisverwerking

Dhr. Biggelaar heeft de situatie duidelijk als crisis beleefd. Zo is er het verlangen naar de dood, opstandigheid, een moeilijke houding in de sociale omgang, het besef van verandering en verlies, wantrouwen en onzekerheid, en huilen. Opvallend is ook dat dhr. Biggelaar regelmatig begint te huilen tijdens het interview. Dat is het geval wanneer hij het heeft over de vraag naar een reden, het verlangen naar de dood, de omgang met God en de steun van zijn gezin.

De vraag of dhr. Biggelaar zijn crisis heeft verwerkt moet negatief worden beantwoord. Het is wel waar dat hij zich zeer actief heeft ingezet om verder te komen in zijn lichamelijke mogelijkheden. Ondanks de door hem ervaren tegenstand heeft hij er alles aan gedaan om weer enigszins te kunnen lopen en functioneren. Opvallend is dan ook dat hij na de eerste periode een relatieve zelfstandigheid had opgebouwd in zijn functioneren in het gezin. Hij kon de zorgende rol van zijn vrouw overnemen. Door de complicaties van de zieke papegaai raakt hij dit allemaal echter weer kwijt. Aan de andere kant zijn er verschillende zaken die er op wijzen dat dhr. Biggelaar in de verwerking als zodanig niet verder is gekomen. Dat blijkt uit zijn blijvende emotionele instabiliteit en uit zijn extreem negatieve houding ten opzicht van anderen. Met name de wraakgevoelens ten opzichte van de arts wijzen hier op. Een opvallend gegeven is ook dat dhr. Biggelaar zowel vertelt te hopen die arts 'voor het autootje' te krijgen als dat hij overwogen heeft 'met de kar de snelweg op te gaan om er een eind aan te maken.' Dit wijst op een tegenstrijdige houding, waarin aan de polen de dood van het slachtoffer of van de schuldige staat. De extreme houding die hij hierin inneemt wijst er op dat dhr. Biggelaar niet tot een nieuw evenwicht is gekomen. Een verder argument hiervoor is dat dhr. Biggelaar herhaaldelijk vertelt van lotgenoten die bijvoorbeeld op televisie vertellen dat ze hun crisis verwerkt hebben. Bij zulke verhalen is dhr. Biggelaar heel sceptisch, en hij vertelt er meteen bij dat deze lotgenoten helemaal vastgelopen zijn. Over verwerking van zichzelf zegt dhr. Biggelaar: 'Dat krijg ik niet voor elkaar al word ik 200 hoor, dat krijg ik niet voor elkaar.'

Geloof

Dhr. Biggelaar komt uit een 'goed katholiek' gezin. Het was volgens hem geen streng godsdienstige opvoeding, al lag er wel veel nadruk op het naar de kerk gaan. Opvallend is de manier waarop de kinderen daarop reageerden: 'Wij liepen er ook wel eens een keer omheen, ja. (interviewer:

Om de kerk heen en dan weer terug?) En dan weer terug ja, dat eh. Dan had je echt van: Je moet naar de kerk.' Over geloven werd thuis niet gepraat. Volgens dhr. Biggelaar was zijn moeder 'het gelovigste.' Binding aan katholieke groepen en partijen hoorde bij het gezinsleven.

Op latere leeftijd is het kerkbezoek voor dhr. Biggelaar aanmerkelijk verminderd. De kerkdiensten in het revalidatie-centrum bezocht hij niet, omdat hij het gevoel zou hebben dat hij dan zou huichelen. In de tijd na het ongeluk kon dhr. Biggelaar niet meer bidden. 'Nou doe ik het wel eens, dan hoop je dat er weer wat terugkomt, hè, dat moet toch kunnen.' Zijn vrouw vult aan: 'Het is natuurlijk best wel moeilijk, want je bidt eh, waarvoor. Om te bedanken? Nou eh, van mij hoeft je daar niet blij om te zijn. Om te vragen of het beter gaat? Nou, je ziet zelf dat het ook niet echt veel beter gaat, dus waarom zou je bidden, heeft het zin? We hebben altijd gebeden. Ja, niet dat het iets op hoeft te leveren, je hoeft er niet beter van te worden, maar het zou wel prettig zijn als je zegt van: het heeft enig zin.'

Het beeld van God dat dhr. Biggelaar heeft wordt duidelijk uit de opvallende beelden die hij gebruikt: 'ik zeg, maar op een gegeven moment zeg ik van: Jongens, nou moet ik toch even boven daar even dat raampje effen vastzetten; dit ken niet verder meer, hoor.' 'Zit Hij boven te slapen dan?' 'Nou, jongens, dat bidden heb ook weinig zin, want hij kijkt de andere kant op. Dan moet Hij toch wel een klein beetje luisteren, natuurlijk. Want een mens kan een hoop hebben, maar er zijn natuurlijk grenzen.' '... dat je echt wel eens denkt: Zou er nog iemand bestaan? Dat betwijfel ik best wel eens. Zeggen van: zou er echt wel iemand bestaan? Dat ken ik toch nooit leuk vinden, wanneer Hij me zo iets aan gaat doen. Is dat een straf... Heb ik slechter geleefd, anders geleefd? En dat mis je wel eens, dat stukje, iemand die daar eens antwoord op kan geven. En er is niemand die je dat kan zeggen.' Dat dhr. Biggelaar een rechtstreeks verband ziet tussen het lijden

en God blijkt uit de uitspraak 'Waarom Hij dat bedacht heeft, eh dat had beter toch niet kunnen gebeuren. Nee, ik vind het echt zinloos.' Toch blijft er voor dhr. Biggelaar ook nog een element van vertrouwen op God bestaan: 'Ik geloof dat als Hij me boven zo ziet worstelen, dat Hij wel zegt van eh, op een gegeven moment van: Ja.'

Er is een opvallende parallel tussen het beeld dat dhr. Biggelaar heeft van God, zichzelf en anderen. Wat het meest typerend is, is dat er in het beeld van God een sterke dubbelzinnigheid bestaat. Enerzijds is God de oorzaak, toelater, of op zijn minst de toeschouwer van dhr. Biggelaars lijden; anderzijds is er een (zwak) vertrouwen in Gods hulp. Bij de negatieve kant is er een parallel met anderen; bij de positieve kant is er een parallel met zijn zelfbeeld. Zo weerspiegelt bij dhr. Biggelaar het Godsbeeld het beeld van zichzelf en anderen.

De geloofshouding van dhr. Biggelaar is te beschrijven als een niet-kerkelijke praktisch gerichte attitude. Voor hem zit katholiek-zijn 'aan de binnenkant.' Het wordt concreet in de opvoeding, eerlijkheid en goed met mensen omgaan. 'Ik heb altijd eh tot in het oneindige in een ander geloofd, heb je dat verdiend, ach een ander moment dan helpen ze jou ook wel weer, met iets anders of eens klaar staan voor een ander, belangeloos, zo maar iets doen, zonder daar voor de rest iets voor terug te verwachten; gewoon, zomaar, doen. Maar ik had gedacht in de situatie waar wij nu in gepland zijn dan, dat daar gewoon mensen waren die ook eens even zeiden van: Goh, laten we eens wat doen.' Opvallend is dat dhr. Biggelaar uitdrukkelijk zegt niets terug te verwachten, terwijl het niets terug ontvangen niet blijkt te kloppen met zijn eigenlijke verwachting. Het lijkt dat dit ook meespeelt bij zijn teleurstelling in God. Dhr. Biggelaar heeft zich immers ingezet voor God, gezorgd dat het vloeken op zijn werk verminderde, eerlijk geleefd en voor anderen klaar gestaan, en het antwoord van God blijft uit: 'als er een God is, waarom moet zo iets gebeuren? Nee, daar zou ik geen zinnig antwoord op kunnen weten, daar zou ik nu niks op kunnen bedenken. Dan vraag je jezelf af: ben ik slecht

geweest, wat heb ik verkeerd gedaan? Had ik anders moeten leven? Heb ik mensen teleurgesteld, heb ik ze gekwetst? Ik weet het niet. Ik heb het in ieder geval niet bewust gedaan, ik heb in ieder geval geprobeerd voor iedereen altijd klaar te staan, dat heb ik altijd gedaan.'

Een opvallend element van dhr. Biggelaars geloofsleven is het 'wonder'. Verschillende zaken worden door hem 'wonderbaarlijk' genoemd: het feit dat later bleek dat hij maar een gedeeltelijke dwarslaesie had, zijn aanvankelijk snelle verbetering, de mensen die hem bleven opzoeken ondanks zijn weerstand en de aanvaarding van haar handicap door een mede-revalidante. Waarschijnlijk is het woord 'wonder' minder sterk bedoeld dan het in eerste instantie lijkt. Toch geven de momenten waarop dhr. Biggelaar het zegt te denken. Dhr. Biggelaar zegt heel voorzichtig dat hij misschien wel kracht heeft gekregen. Tegelijk is er bij hem het verlangen naar een 'wondertje'. Zijn vrouw zegt dan: 'Misschien zijn er best wel wondertjes gebeurd' maar ook na die opmerking herhaalt dhr. Biggelaar: 'Nee, er zou toch best eens een klein wondertje kunnen gebeuren. Kleine dingetjes.'

Samenvatting

Dhr. Biggelaar heeft zijn situatie als crisis beleefd omdat zijn interpretatiekader er van uitging dat wie goed doet goed ontmoet. In de crisissituatie bleek dat de hulp die hij aan iedereen geboden had niet beantwoord werd. Hij beleefde tegenwerking van de kant van hulpverleners, familie, omstanders en God. Alleen niet-bedreigende anderen worden toegelaten: het gezin, lotgenoten en kinderen. De paar medestanders konden niet voldoende tegenwicht bieden om deze crisis te kunnen verwerken. Dit leidt tot een sterke interpretatie van dhr. Biggelaar van de bedreigde zelfstandigheid van het goede zelf in een vijandige wereld.

De invloed van het geloof op de crisis is vooral negatief. De erin besloten verwachting werd niet verwerkelijk, en

de steun die hij meende te mogen ontvangen ontving hij niet. Daarmee vormt het geloof een complicatie in de crisis. Overigens lijkt de nadrukkelijke verbinding van de relatie met God met de relatie met medemensen eraan bij te dragen dat hij geen steun van God kon ervaren, omdat hij deze steun vooral verwachtte in bepaalde zichtbare concrete hulp. De geloofsinhoud dat lijden van God komt, en dat wie goed doet ook het goede van God krijgt problematiseert bij dhr. Biggelaar de verwerking van zijn handicap. Positieve steun van de kant van het geloof wordt door dhr. Biggelaar heel voorzichtig erkend. Toch benadrukt hij dat de hulp van anderen niet primair van gelovigen hoeft te komen.

De invloed van de crisis op het geloof is een verbittering doordat het vertrouwen in God en mensen geschaad werd. In de wisselwerking van geloof en crisis zijn beide gestagneerd.

Bij deze personen wordt de crisis vooral beleefd als een isolement. De omgeving wordt met wantrouwen tegemoet gezien. Dat heeft voor dhr. Biggelaar te maken met zijn verwijt dat zijn handicap is ontstaan door de fout van een ander. Zijn verwerkings-activiteiten zijn dan ook vooral gericht op het opbouwen van zelfstandige mogelijkheden, waarin de afhankelijkheid minder een rol speelt. Voor de andere persoon van het hoofdtype treedt het isolement naar voren in de relatie met de kerk. Daarbuiten zijn de relaties minder negatief. De crisis-ervaring is daarmee sterk bepaald door de negatieve ervaringen in de omgang met anderen.

Als het gaat om geloof vinden we ditzelfde terug. De relaties met geloofsgenoten zijn afwezig of negatief. De relatie met God wordt als problematisch ervaren. Dat het geloof bij de mensen van het subtype een heel kleine of onbekende invloed heeft, hangt voor de eerste drie samen met het feit dat de crisisperiode voor hen plaats vond in de jeugd (kinderen van gescheiden ouders). De invloed van de crisis op het geloof is duidelijk wel aan te tonen in problematiserende zin. Omdat ze nog in ontwikkeling waren op dat moment, en er nog geen grijpte eigen

geloofshouding en -interpretatie voorhanden was, kon het geproblematiseerde geloof weinig hulp bieden in de verwerking. Voor de anderen geldt ook dat de crisis het geloof problematiseert. Bij de meesten is sprake van een nauwelijks functionerende geloofscontext. Terwijl er verder soms wel waardevolle relaties zijn, is de omgang met geloofsgenoten (bijna) afwezig of negatief.

In dit vierde type is sprake van een dreiging vast te lopen in zowel de crisisverwerking als de geloofsontwikkeling. Bij dhr. Biggelaar is dat daadwerkelijk het geval, bij anderen is dat een tijdelijke zaak totdat zij een nieuwe context en persoonlijke invulling vinden. Opnieuw is echter duidelijk dat de relatie met de sociale context sterk samenhangt of zelfs bepalend is voor de crisisverwerking en geloofsontwikkeling, en voor de wisselwerking tussen crisis en geloof.

DEEL II: GOD EN HET LIJDEN

GEEN SNEL ANTWOORD

Lijden heeft te maken met de donkere kant van het leven, met het ervaren van de on-zin. Met het verbreken van de samenhang, en dus van de zin van het leven. In die discussie gaat het voor christenen vooral om de vraag naar de voorzienigheid. Wat heeft God daarmee te maken? Het is verleidelijk om daar dogmatisch op te antwoorden. Als we duidelijkheid hebben vanuit de Bijbel wat de zin van het leven is, maar we ervaren daar weinig of niets van in het eigen leven, eerder het tegendeel (onzin), is er dan toch nog zin in de onzin? Het is voor mij werkelijk de vraag of we op deze manier de zaak moeten benaderen. Dit gaat namelijk uit van de vooronderstelling dat we die duidelijkheid hebben, dat we een antwoord hebben op de vraag hoe het eigenlijk zit, en dat we nu alleen nog staan voor de vraag hoe we dat toepassen in die moeilijke vraag van het lijden. Je kunt wel onzin ervaren, maar eigenlijk is het leven zinvol.

Het is niet moeilijk om daar getuigen voor aan te halen. Zo zegt de Heidelberger Catechismus het heel duidelijk: "De voorzienigheid is de almachtige en tegenwoordige kracht van God, waardoor Hij hemel en aarde, met alle schepselen, als met zijn hand in stand houdt en zó regeert, dat loof en gras, regen en droogte, vruchtbare en onvruchtbare jaren, eten en drinken, gezondheid en ziekte, rijkdom en armoede en alle dingen niet bij toeval, maar uit zijn vaderhand ons ten deel vallen. En als we dat geloven kunnen we in tegenspoed geduldig en in voorspoed dankbaar zijn, en voor de toekomst dit vaste vertrouwen hebben in onze trouwe God en Vader, dat geen schepsel ons van zijn liefde scheiden zal. Want alle schepselen zijn zo in zijn hand, dat zij zich tegen zijn wil niet roeren of bewegen kunnen." In een systematische redenering leidt dit al gauw tot afschuwelijke en godslasterlijke conclusies. Je hoeft maar te lezen in boeken van ex-gereformeerde auteurs om te zien hoe mensen hieruit een denkbeeld opbouwen dat God met zijn voorzienigheid als

een kosmische computer bepaald heeft dat jantje vandaag een been breekt en dat morgen bij meneer Pietersen kanker wordt geconstateerd. Zo spreekt de Bijbel er niet over. Zo spreekt ook de belijdenis er niet over. Het gaat hier om iets anders: hoe kunnen we ook in de afschuwelijke ervaringen van het leven zicht op God blijven houden, hoe kunnen we blijven vertrouwen. Dan zegt de Nederlandse Geloofsbelijdenis heel scherp dat God niet de auteur van het kwaad is, dat de goede God de wereld niet aan zijn lot of het toeval heeft overgelaten: "Zijn macht en goedheid zijn zo groot en gaan ons begrip zo te boven, dat Hij zijn werk zeer goed en rechtvaardig beschikt en doet, ook al handelen de duivelen en goddelozen onrechtvaardig. En al wat in zijn doen het menselijk verstand te boven gaat, willen wij niet nieuwsgierig onderzoeken, verder dan ons begrip reikt. Maar in alle ootmoed en eerbied aanbidden wij de rechtvaardige beslissingen die voor ons verborgen zijn." Van die geloofshouding zegt de Geloofsbelijdenis dat dit een onuitsprekelijke troost is. Het gaat niet om de logische redenering van hoe het in elkaar zit, maar om de troost dat we God kennen. Ook in de Catechismus gaat het om die geloofsrelatie met de Vader dat we vertrouwen kunnen blijven houden in God ondanks alles. In deze lijn verder gedacht betekent het dat ook de zinloosheid van het leven serieus genomen kan worden. Het bestaat, en het bestaat zelfs niet zomaar. Het heeft een plaats in de wereld, omdat God het om voor ons onbegrijpelijke redenen een plaats laat hebben. Dat geeft er zin aan, ook als wij die zin niet kunnen zien. Het heeft zin, en aan ons is de uitdaging en de uitnodiging om het in het geloof te ontdekken.

Ik wil dus erkennen dat de schrijvers van de belijdenisgeschriften oprecht en gelovig een weg hebben gezocht in deze pijnlijke vragen. Ik geloof ook dat ze daarmee Gods Woord hebben na gesproken. Toch wil dat niet zeggen dat we er ook voor vandaag voldoende aan hebben om dit te herhalen. Er zijn twee redenen die ons er toe dwingen om verder te zoeken. Onze tijd is wezenlijk anders geworden, en de Bijbel zegt meer dan alleen dit.

In de tijd en de wereld waarin wij leven is de zin van het leven en de betrokkenheid van God op ons leven niet langer vanzelfsprekend. Dat heeft niet alleen te maken met een afnemend aantal christenen in onze samenleving. Ook voor de gelovigen zelf is het in toenemende mate een vraag geworden. Dat komt omdat wij leven in wat genoemd wordt de moderne, of zelfs de postmoderne tijd. Die woorden duiden op de beleving van mensen. De moderne mens staat open en vrij in de wereld en heeft daar de verantwoordelijkheid zijn of haar eigen leven vorm te geven. De moderne mens vraagt zich kritisch af of de oude verhalen, de oude zingeving nog wel stand kan houden. De postmoderne mens gaat een stap verder. Die ziet het leven als fundamenteel fragmentarisch: verbrokken in fragmenten, zonder overkoepelende zingeving. Sterker nog: zonder enige zin, behalve dan de zin die die verbrokkelde mens zelf wil zien.

In die zin is ook de ontkerkelijking een factor van belang. Met andere processen als het wegvallen van oude dorps- en familiestructuren komt ieder mens meer en meer op zichzelf te staan. De mens wordt meer en meer een eiland, moet alle beslissingen zelf nemen, krijgt een geweldige verantwoordelijkheid in de maag gesplitst om het leven vorm en zin te geven. Dat wordt in sommige psychologische en filosofische stromingen zoals het existentialisme tot in het extreme benadrukt. Er is geen zin te vinden buiten jezelf, en wat jij in het leven ziet is de enige denkbare zin. Dat maakt de vraag waar we voor staan ook bijna onbeantwoordbaar. Is er zin in de on-zin te vinden? Antwoord: alleen als jij dat er in wilt zien, maar dan is het geen onzin meer.

Om daarin een uitweg te vinden kunnen we niet zomaar toe met het uitgangspunt dat het leven toch zin heeft. De duidelijkheid vanuit de Bijbel - die als vooronderstelling genoemd wordt - is voor de moderne mens geen antwoord, omdat ook de Bijbel zelf niet zonder meer als gezaghebbend wordt ervaren. We kunnen zeggen dat dat verkeerd is, maar iets van die zoekende, twijfelende mens, van die

verbrokkelde mens die zelf een weg moet vinden, zit ook in ons. Ook christenen aan het einde van de twintigste eeuw zijn moderne of postmoderne mensen geworden, en daarom zijn de vragen zo moeilijk.

Toch denk ik dat we gelovig een weg kunnen vinden in dit moeras van vragen en onzekerheden als we opnieuw gaan letten op het Bijbelse spreken. Er zit in de relatie tussen God en mens een wisselwerking tussen het Woord van God en het antwoord van mensen. God spreekt, en als Hij spreekt dan staat daar de waarheid. Door zijn Woord is alles geschapen. Vervolgens gaat het dan ook om ons antwoord. Hoe reageren wij op zijn Woord. Door ons antwoord op zijn Woord wordt onze leefwereld geschapen: de werkelijkheid zoals wij die zien, de verhalen waarin wij ons leven zin en betekenis geven. Deze antwoordstructuur van de zin en van de werkelijkheid maakt het mogelijk evenwichtig te spreken over de zin, ook over de zin in de on-zin.

Het gaat dus bij de zin van het leven om twee zaken: Ons antwoord, en dat waar wij antwoord op geven. En dat betekent dat we de zin van het leven enerzijds alleen maar te ontdekken hebben, omdat die zin ligt in het scheppende Woord van God, anderzijds zullen we de zin zelf moeten geven aan de dingen, omdat de zin ligt in ons antwoord. Ons geloofsantwoord op het Woord van God zoekt naar de betekenis en de samenhang van het leven. Dan gaat het dus niet om een subjectieve zingeving alleen, maar ook niet om een objectieve zin die er al is. Het gaat om de geloofsrelatie, waar we in antwoord op Gods liefde de troost mogen ontdekken.

Wie deze antwoordrelatie weglaat maakt van God al gauw een marionettenspeler. Alles wat er gebeurt is zo door Hem gepland en bedoeld. Het komt er voor ons dan alleen nog op aan Hem te volgen en te gehoorzamen, en dat betekent concreet dat we moeten berusten in wat ons overkomt. Als Hij aan de touwtjes trekt bewegen onze armen en benen. Dat geeft een zeker houvast. Je weet waar je aan toe bent als je iets overkomt. Alles heeft immers zin. Het probleem is alleen dat dit houvast geen recht doet aan de menselijke ervaring

en ook niet aan de Bijbel zelf. Niet alles is zomaar als een daad van God te beschrijven.

De tweede reden dat de belijdenis niet voldoende is om vandaag de dag zomaar mee uit de voeten te kunnen is dan ook dat de Bijbel zelf meer zegt. Dat zit hem vooral in het gegeven dat de vragen rond de voorzienigheid besproken worden vanuit de scheppingsleer. God heeft de aarde geschapen, Hij houdt de aarde ook vast. Zo iets. Dat is een wezenlijk element, juist als het gaat om de zin van het leven. Dat geeft juist de zin van het leven aan. De Bijbel is echter meer dan scheppingstheologie. Hoe fundamenteel de schepping ook is, het gaat om meer. Hier probeer ik een hoofdlijn in de Bijbel weer te geven, die in de komende hoofdstukken verder wordt uitgewerkt.

Wanneer ik de hoofdlijn van de Bijbel probeer te formuleren, dan kom ik bij klassieke termen uit. Hoe ook precies onder woorden gebracht, het gaat om de geschiedenis van de mens voor Gods aangezicht, geschapen, in zonde gevallen, hersteld, en onderweg naar de voleinding. Deze vier thema's duid ik aan met de woorden 'wording', 'breuk', 'herstel' en 'toekomst'. Ik kies bewust voor deze termen, omdat de klassieke bewoordingen te sterk bepaald zijn door een beperkt aantal verhalen in de Bijbel, terwijl de elementen waar het om gaat in veel meer verhalen zijn terug te vinden. Zo is de wording meer dan de schepping, de breuk meer dan de zondeval, het herstel meer dan de verzoening in Christus, en de toekomst meer dan de uiteindelijke voleinding.

Het gaat in zekere zin meer om een thematische indeling van de verhalen dan om een chronologische. De vier verhaalsoorten blijven naast elkaar bestaan, en zijn ook in een mensenleven naast elkaar aanwezig. Dat neemt niet weg dat er in de raamstructuur van de Bijbelverhalen ook een chronologische lijn aanwezig is, die de vier thema's volgt. Wat ik hier wil verdedigen is dat de verhalen niet opgaan in een chronologische lijn, maar ook in ons leven naast elkaar blijven staan.

Ik spreek hier en in de volgende hoofdstukken steeds bewust over de 'verhalen' in de Bijbel. Dat kan echter een verkeerde indruk wekken en daarom wil ik me haasten uit te leggen wat ik er mee bedoel. Het woord 'verhaal' zegt iets over de structuur van een bepaalde tekst. Dat vinden we in de Bijbel steeds weer terug. In de vorm van verhalen heeft God zijn openbaring laten opschrijven en doorgeven. Voor mij betekent dit woord dus geenszins dat ik niet geloof dat het ook 'echt' zo gebeurd is. Sterker nog: verhalen veronderstellen dat er bepaalde feiten zijn waar ze op terug gaan. De discussie over wel of niet echt gebeurd vind ik alleen niet zo geweldig vruchtbaar. Veel wezenlijker voor ons onderwerp is de vraag hoe de verhalen van de Bijbel ons leven betekenis geven en veranderen.

WORDING

In de Bijbel vinden een dynamische ontwikkeling in de verhouding tussen God en mens. Dat kan onder meer worden aangegeven met de tegenstelling tussen nabijheid en afstand. In het eerste thema (rond de schepping) komt vooral de nabijheid duidelijk aan de orde. De mensen komen tot hun bestaan door het scheppingswoord van God. Zij zijn geschapen naar zijn beeld en gelijkenis, en ze mogen in de Hof van Eden van heel nabij met God omgaan als Hij in de avondkoelte door de hof wandelt. Hoe kort beschreven ook in het totaal van de Bijbel, deze nabijheid en relatie is het fundamentele begin van de mens in zijn verhouding tot God.

Verhalen rond het thema van de wording hebben een fundamenteel positieve klank en betekenis. De strijd en het kwaad worden ervaren als plotseling optredende en wezensvreemde elementen. De wording is de liefdevolle neerbuiging van God. De schepping is daarmee ten diepste goed en liefdevol, zoals in het beeld van de tuin (Genesis 2) wordt verwoord.

Het wezen van de mens, zoals dat in de wordingsverhalen aan de dag treedt, is een leven in relatie en nabijheid. Dat kan onder meer worden uitgedrukt in het symbool van de mens als 'beeld Gods', die leeft in Gods nabijheid in een ongeschonden, natuurlijke en positieve verhouding.

In de wording ligt ook de mogelijkheid van ontwikkeling en groei in het menselijk bestaan. De nadruk bij de wording ligt niet alleen op het ontstaan of het wezen van de mens, maar vooral ook op de bestemming, het doel van zijn bestaan. De scheppingsverhalen worden dan ook niet alleen gezien als een beschrijving van de gebeurtenissen aan het begin, maar ook als een beschrijving van het doel van het menselijk leven als een leven met God. De centrale vraag is wat God met de mens wil.

Het thema van de wording wordt in de Bijbel toegespitst op Jezus Christus. (Laat ik hier vast zeggen dat elk van de vier thema's in Hem zijn climax vindt). Dat blijkt bijvoorbeeld uit de nabijheid tussen Vader en Zoon in het gebed. Naast het 'Hogepriesterlijk gebed' in Johannes 17 lezen we in alle evangeliën steeds weer dat Jezus voortdurend de nabije omgang met zijn Vader zoekt. Van afstand of gebrokenheid horen we daarbij niets.

Het thema van de wording komt nadrukkelijk ook aan de orde als het gaat om de schepping. Op verschillende plaatsen wordt een heel direct verband gelegd tussen de Here Jezus en het scheppingswerk (Johannes 1:3, 1 Corinthe 8:6, Colossenzen 1:16, Hebrëeën 1:10). Ik zie niet zoveel in een al te rekenkundige discussie over de vraag of het de Zoon of de Vader is die de schepping tot stand heeft gebracht. Het gaat veel meer om de verbanden die de Schrift legt. Onbevangen wordt de Zoon, Jezus Christus, beschreven als Schepper, en daarmee wordt ook onmiddellijk de lijn gelegd naar de herschepping.

Dat het niet té rekenkundig moet worden blijkt ook wel als we zien dat de Zoon tegelijk wordt beschreven als schepping. Colossenzen 1:15 noemt Hem de "eerstgeborene" van de schepping". wezenlijke gedeelten zijn ook Romeinen 5 en 1 Corinthe 15. In vers 45 van het laatste hoofdstuk wordt nadrukkelijk gezegd: "De eerste mens, Adam, werd een levende ziel, de laatste Adam een levendmakende geest." Zo wordt een direct verband gelegd, en kan Jezus als de ware mens, Zoon des Mensen worden beschreven. Hij vertegenwoordigt de mensheid. Natuurlijk staat Hij daarbij in een andere positie dan Adam, en heeft Hij een andere functie. Waar het me hier om gaat is dat de wording zijn toespitsing vindt in de Here Jezus.

Vanuit het perspectief van de wording is het lijden vooral het ondoorgroendelijke mysterie. Of het daarbij nu gaat om het kwaad als schuld of om de pijn als tragiek, vanuit het wordings-aspect komt onherroepelijk de vraag op hoe het kan bestaan. In de goede schepping verschijnt het kwaad als een enorme verrassing (Genesis 3). Over de vraag naar het

ontstaan van het kwaad en de duivel bestaan wel veel speculaties, maar de Bijbel zegt daar niets over. In dit perspectief bestaat het lijden als onbeantwoordbare vraag.

BREUK

In het tweede soort verhalen (rond de val) treedt de afstand en de vervreemding op. Dat begint daarmee dat de mens niet langer de grens tussen goed en kwaad op gezag wil aannemen, maar autonomie claimt. In de verzelfstandiging komt de afstand mee. We zien de kern daarvan in Genesis 3, de beschrijving van de eerste zonde. Dat verhaal vormt de verklarende schakel tussen Genesis 2 en Genesis 4. In hoofdstuk 2 gaat het over de harmonie en de vrede, de mens die niet compleet is zonder de ander, en die zonder enige schroom of schaamte met de ander en met God kan omgaan. In hoofdstuk 4 zien we de doodslag en onverantwoordelijkheid, als Kaïn zijn broer Abel doodt en verantwoordelijkheid afwijst voor het welzijn van zijn medemens. In Genesis 2 gaat het om de mens die zonder een medemens niet compleet is; in Genesis 4 zie je de mens zijn medemens vernietigen. In Genesis 2 is er de onbekommerde omgang met God, waar God in de avondkoelte door de tuin wandelde en daar de mens ontmoette. In de zonde wordt die relatie geproblematiseerd. Daarin zien we de vervreemding tussen God en mens ontstaan.

Alle vragen die in de eeuwen na de schepping gesteld worden over de aanwezigheid en betrokkenheid van God op de mens vloeien hier uit voort. De zoektocht naar de betekenis van het lijden in het boek Job, de Klaagliederen over de ballingschap, de Psalmen van de verlatenheid, het wijst alles op de verstoorde relatie en de vervreemding die er in is binnen geslopen. Een uiting van deze vervreemding kan gezien worden is wat in onze tijd bekend staat als 'Godsverduistering'. Daarmee is aangegeven dat het vanzelfsprekende kennen van God niet meer mogelijk is.

De afstand tussen God en mens kent twee hoofdvormen. Aan de ene kant gaat het om het tragische lot van de mens, dat de innige en onbekommerde relatie met God is verloren gegaan en niet meer terug gevonden kan worden. Dit gaat zover dat velen de ervaring hadden en hebben dat het aangezicht Gods voor ons verborgen blijft. Aan de andere

kant is de gebrokenheid echter een gevolg van de zonde, waarbij de mens moedwillig kiest voor een leven tegen God in, en niet meer met God mee. De afstand tussen God en mens is zowel doem als daad. Gebrokenheid is daarmee breder dan zonde. Het omvat ook het totaal van het geschonden leven, waar het heil (de heilheid) van het leven in het paradijs is verloren gegaan. De gehele periode van de heilsgeschiedenis tussen de hof van Eden en het nieuwe Jeruzalem is getekend door een gebroken relatie tussen de mens en God. Waar bij de zondeval hemel en aarde uiteen gescheurd worden, daar zullen ze pas bij de voleinding weer verbonden zijn.

Zonde en lijden zijn beide als vervreemding en gebrokenheid te beschrijven: een noodlottige toename van de afstand tussen God en mens. Dat kunnen we terugvinden in verschillende teksten. Waar Efeze 2:12 de vervreemding meer als tragiek beschrijft, daar legt Colossenzen 1:21 meer de nadruk op schuld. Deze vervreemding, die zijn oorsprong heeft in de vervreemding tussen God en mens, werkt uit in de verschillende dimensies van het menselijk leven: tussen mens en mens, tussen de mens en zichzelf, en in de relatie tot de natuur.

De afstand komt dus ook aan de orde in de onderlinge menselijke relaties. Immers: de relatie van de mens tot de ander kan niet los gezien worden van de relatie tot de Ander. Al in het scheppingsbericht is er sprake van onvolkomenheid wanneer en zolang de mens alleen is. De mens is geschapen om met en voor de ander mens te zijn. Die relatie tussen mensen is wezenlijk. Dat betekent echter dat ook de vervreemding tussen mensen niet alleen als lot, maar ook als zonde gezien moet worden. De mens mist zijn / haar doel, wanneer de ander uit het gezichtsveld verdwijnt.

Verder is de afstand ook ingetreden in de relatie tot de natuur. De gespannen verhouding treffen we aan in de polen van leegte en vervuldheid, die vanaf de eerste breukverhalen aan de dag treedt. Terwijl Genesis 2 het leven beschrijft als arbeiden in de vervulde tuin, is er vanaf Genesis

3 sprake van zwoegen op de aardbodem, vol van doornen en distels. Het Bijbelse beeld van de woestijn en woestenij staat daarbij tegenover de akker. In de woestijn is het leven bedreigd, vereenzaamd en bijna onmogelijk. Brood en water ontbreken, de gevaarlijke dieren maken het leven gevaarlijk, en de hitte overdag en koude 's nachts maken de woestijn onherbergzaam. Daartegenover staat de akker, die aan de mens als bewoner in familieverband vruchten geeft. Toch moet deze tegenstelling niet te ver worden doorgevoerd. Op een ander niveau is de akker juist bedreigend omdat men daar God te snel vergeet, en wordt de woestijn tot de plaats waar men geheel op God leert vertrouwen.

Het aspect van de onherbergzaamheid in de woestijn zien we als teken van de leegte en de verscheurde relatie in het licht van de breuk. Waar het herstel doorbreekt trekt de woestenij zich terug. Ook in de ballingschap is dat te herkennen, om te beginnen in het beeld 'woestijn', dat ook de profeten gebruiken om de situatie te beschrijven. In de beloften van de profetie gloort aan het einde van de tijd de voleinding, waarin de woestijn zich terugtrekt en het nieuwe Jeruzalem een tuinstad zal zijn, waar het levend water door de rivieren stroomt en het geboomte des levens twaalf maal per jaar vrucht draagt.

Ook het thema van de breuk loop uit op Jezus Christus. Je zou zelfs kunnen zeggen dat dat bij uitstek de reden is dat Hij gekomen is. De verlossing die Hij brengt is de verlossing uit de gebrokenheid. Hij bouwt de brug over de onoverbrugbare kloof tussen God en mens. Hij draagt de schuld en herstelt de relatie. Dat brengt ons wel meteen bij het volgende thema, herstel, maar het herstel is ondenkbaar zonder de achtergrond van de breuk. We zien dan ook met name in de evangeliën hoe Jezus de breuk tot op het diepste doorleefd heeft. Het treffendst horen we dit in de uitroep aan het kruis: "Mijn God, mijn God, waarom hebt U mij verlaten" (Mattheüs 27:46).

HERSTEL

In het derde soort verhalen gaat het om herstel. Dit wordt het scherpst uitgedrukt in de verhalen over Jezus, maar speelt al vanaf Genesis 3 een rol. Daar wordt immers de slang aangezegd dat er strijd zal zijn, en dat de zoon van de vrouw zal overwinnen. Door het gehele Oude Testament heen horen we in de verhalen van God, die de mens niet in de vervreemding aan zijn lot overlaat, maar daar de belofte van herstel bij geeft, en zelfs dat herstel al geeft. Je kunt denken aan de bevrijding uit Egypte en later de terugkeer uit Babel, de offerpraktijk, die gericht is op herstel van de geschonden relatie tussen God en mens, en de wetgeving, die de belofte van heelheid concreet maakt in leefregels en levenswijsheid voor een herstelde relatie tussen God en mens, tussen mensen onderling en tussen de mens en de natuur.

Tegenover de gebrokenheid wordt zo in de verhalen de heelheid geplaatst. Een kernwoord hiervoor is Shalom. Dit woord heeft een veelheid van betekenissen, die samen wijzen op het goede leven, waarin de gebrokenheid (lichamelijk, sociaal en religieus) is opgelost. Dit wordt concreet gemaakt in verhalen waarin het beeld Koninkrijk een rol speelt. Daarin treedt vooral de (heilshistorische) ontwikkeling aan de dag. Bij het Koninkrijk gaat de aandacht niet in de eerste plaats naar het gebied waar het koningschap zich afspeelt, maar naar de persoon die het uitoefent en om de heilswil van de Koning voor zijn onderdanen. In de verhalen van de Bijbel is het koningschap een omstreden zaak. Het wordt gezien als een gave en opgave van God, die onder zijn leiding mag worden uitgevoerd, maar gemakkelijk kan leiden tot concurrentie tussen de aardse en de hemelse koning (1 Samuël 8:7).

In de oud-joodse literatuur zijn twee hoofdlijnen van het Koninkrijk aanwijsbaar. De ene baseert zich op de schepping en de vruchtbaarheid van de aarde, de andere op heilsdaden van uittocht, woestijnreis en intocht. De eerste legt het

verband meer met het thema van de wording, de twee meer met het herstel uit de breuk. Samen vertellen deze verhaaltredities dat God de wereld geschapen heeft en in deze wereld op heilzame wijze werkzaam is ten gunste van zijn volk.

De concrete betekenis van het Koninkrijk verschilt van periode tot periode, afhankelijk van de tijd en de omstandigheden waarin het volk zich bevond. Zo kan het symbool 'Koninkrijk' verstaan worden in de totale lijn van de verhalen in de Bijbel, terwijl de concrete betekenis ervan zeer verschillend is. Tegen deze veelkleurige historische achtergrond moet ook de betekenis in het Nieuwe Testament worden verstaan. Vooral in Mattheüs, Marcus en Lucas komt het Koningschap Gods of Koninkrijk der Hemelen in het centrum te staan. Daarbij wordt het heel nadrukkelijk betrokken op de Here Jezus. In de confrontatie met Farizeeën, Sadduceeën, Essenen en Zeloten gaat het steeds weer over de aard en de betekenis van het Koninkrijk.

Het thema van het herstel wordt net als de vorige toegespitst op Jezus Christus. Bij Hem zien we zowel de scheppingslijn als de lijn van de heilsdaden en de eindtijd aanwezig in zijn optreden. Voor de eerste lijn zijn de genezingen en spijzigingen als voorbeeld te noemen, voor de tweede lijn de aansluiting bij de profetische teksten over de eindtijd en de discussie over de Romeinen en het Koninkrijk.

Ook bij Jezus heeft het Koninkrijk een tweevoudige betekenis. Enerzijds is het reeds gekomen met de Messias Jezus, en dat wordt zichtbaar in de tekenen die hij doet en hoorbaar in zijn woorden; anderzijds is het nog niet gekomen en zal het pas bij de komst van de nieuwe hemel en aarde aanbreken. Deze dubbelheid maakt duidelijk dat de Shalom tegelijk al wel en nog niet is aangebroken. Dat betekent echter dat de gebrokenheid van het menselijk bestaan nog niet uit de wereld is, hoewel ze ten diepste is overwonnen door de heelheid.

De tijd waarin wij leven sluit bij uitstek aan bij de verhalen van de spanning tussen het al wel en het nog niet. Daarbij kunnen we opnieuw denken aan de verhalen van de

woestijnreis, waar de bevrijding uit Egypte achter de rug is, maar het volk het beloofde land nog niet is binnengekomen. Ook kunnen we denken aan de belofte van het nieuwe Jeruzalem dat nog voor ons ligt. Dat geeft hoop en perspectief aan het leven, maar bepaalt ons ook bij het feit dat we leven in de tijd van het nog niet. Zolang we in die spanning leven tussen heelheid en gebrokenheid hebben we ook te maken met verliezen in het menselijk leven als teken van de gebrokenheid. Omdat we echter tegelijk weten dat de Shalom al gekomen is, is die confrontatie een pijnlijke zaak. Zo zijn gebrokenheid, verlies en crisis een confrontatie met het feit dat leven in de tijd van het nog niet. Steeds gaat het om de spanning tussen het gekomen en het beloofde Koninkrijk. Het menselijk bestaan is daarmee een bestaan in de tussentijd.

TOEKOMST

Het herstel is een opening op weg naar de toekomst. In het herstel worden zonde en gebrokenheid verzoend. De zonde wordt geheeld door de vergeving, de gebrokenheid door de belofte van uiteindelijke heelheid. Daarbij vertelt het Nieuwe Testament op allerlei wijzen van de vernieuwing die God in mensenlevens bewerkt. In deze vernieuwing breekt de heelheid van de toekomst door in de gebrokenheid van het heden. De tekenen van Jezus zijn in dit licht voorbeelden van de uiteindelijke heelheid. Ze wijzen op de mogelijkheid dat ook nu al herstel mogelijk is. Dat plaatst ook crisiservaringen in een nieuw licht, omdat juist in de ervaring van de gebrokenheid de heelheid zichtbaar kan worden.

Een ander aspect van de vernieuwing is de heiliging van het leven, waar de groei en ontwikkeling van de mens voor Gods aangezicht gestalte krijgt. Zo wijst de beschrijving van de vrucht van de Geest (Galaten 5:22) op een perspectief van groei naar een leven waarin meer zichtbaar en waarneembaar wordt van de Shalom en het Koninkrijk. Daarin kan een perspectief gevonden worden dat zowel troostend als uitdagend is om tot verdere groei, herstel en ontwikkeling te kunnen komen. Toch blijft ook daarin gelden dat het volledige herstel pas werkelijkheid zal worden aan het einde van de tijd.

Deze spanning roept om de wederkomst. Het christelijk geloof leeft altijd vanuit de toekomst naar het heden. Zo gaat het in het geloof om de hoop, die in conflict staat met de ervaring, om toekomst en heden, om kruis en opstanding. Je zou zelfs moeten zeggen dat de hoop het meest realistisch is, omdat ze uitgaat van de mogelijkheden van God en niet van de toevallige gebeurtenissen in het mensenleven. Zo wordt steeds het perspectief vanuit het heden verbreed naar verleden en toekomst en wordt de wereld waarneembaar als geschiedenis.

De hoop op de toekomst kan niet zonder fundament. Zonder geloofskennis van Christus wordt de hoop een vaag droombeeld zonder fundament. De hoop gaat uit van de open toekomst. Dat betekent ook dat de zingeving in het

heden niet afhangt van de concrete vervulling van bepaalde specifieke verwachtingen. Uiteindelijk gaat het om het grondvertrouwen dat juist in het wisselvallige leven zo noodzakelijk is.

De verankering van de beloften en van de toekomst ligt in God. Dat krijgt het meest concreet gestalte in de persoon en het werk van Jezus Christus. Dat is des te meer van belang, omdat God (niet voor het eerst, maar meer nog dan daarvoor) juist in het leven en sterven van Christus is binnen getreden in de menselijke kwetsbaarheid en gebrokenheid. Daarbij wordt het patroon van Gods heilshandelen en Koninkrijk zichtbaar. Telkens weer kiest God ervoor niet van bovenaf en van buitenaf in te grijpen, maar van binnenuit te werken in de vernieuwing van het leven en het herstel van de gebrokenheid. Dat wordt heel duidelijk op Golgotha. In de uiterste gebrokenheid en Godverlatenheid is God in Jezus ons het meest nabij gekomen. Zo lost Christus' zin de zinloosheid niet op, maar verschijnt in het midden van de zinloosheid om daarmee tot een belofte en hoop te worden. Het lijden van de mens wordt niet weggenomen, maar door de Here Jezus in zichzelf opgenomen.

Dit wordt nog duidelijker als we kijken hoe volgens de Bijbel Jezus het Oude Testament vervuld heeft. Zo wordt Psalm 22 op verschillende plaatsen geciteerd in Mattheüs 27:33-50. Om deze reden is de psalm in de christelijke traditie terecht als messiaans opgevat. Dit betekent niet dat het in Psalm 22 alleen maar gaat om een letterlijke voorspelling van wat eeuwen later gebeuren zou. Veel eerder is Psalm 22 te zien als een uiting van de persoonlijke nood van de dichter. Deze door de dichter onder woorden gebrachte nood wordt dan vervolgens in het evangelie betrokken op het gebeuren en de persoon van Jezus Christus. Zo is Hij Zoon des Mensen, dat wil zeggen, dat Hij de mensheid in zich opneemt en zo de ware mens is. Dat geldt in eerste instantie voor het volk Israël, dat Hij vertegenwoordigt in zijn levensloop (zie bijvoorbeeld de volgorde doop - verzoeking in de woestijn - prediking van het

Koninkrijk in Mattheüs 3:13-4:17 als parallel van de lijn Schelfzee - woestijnreis - beloofde land). Uiteindelijk gaat het om meer dan Israël en is de heilsboodschap gericht tot de uitersten der aarde. Om alle mensen in hun onheil de heilsboodschap te brengen heeft Hij het onheil volledig in zich opgenomen.

Hoe kernachtig ook de hoop verankerd is in Christus, ze mag daartoe niet worden beperkt. In de volheid van de raamvertelling van wording, breuk, herstel en toekomst vinden we het keerpunt inderdaad in Jezus Christus, maar de verhalen gaan daar niet in op. In alle verhalen gaat het om de gebrokenheid en de heelheid, en al vanaf het begin en tot het einde is God bezig met het perspectief van de hoop. Zo vinden we onze verankering van de hoop niet enkel in het leven, sterven en opgewekt worden van Christus, maar in het totale heilshandelen van God in de geschiedenis, zoals ons is doorgegeven in de Bijbel.

Vanuit het grote verhaal van wording tot toekomst komen de verhalen samen in het licht van de hoop te staan. Dat wil zeggen dat de breuk- en herstelverhalen, en daarmee de in het heden onoplosbare spanningsvelden tussen gebrokenheid en heelheid in het grotere geheel onder de noemer van de heelheid komen, zonder daarmee echter de gebrokenheid nu weg te nemen. In de openbaring is de belofte centraal, en die belofte wordt al werkelijkheid in het gebeuren van de openbaring.

Onmiddellijk komt de vraag op waarom die toekomst uitblijft. "Keer weder, o Here, hoe lang nog? En ontferm U over uw knechten" (Psalm 90:13). Het verlangen naar en het gebed om die toekomst brengen gelijk tot de vraag naar het waarom van het uitblijven van die toekomst. Veel antwoorden op die vraag krijgen we niet. Wel schrijft Petrus "De Here talmt niet met de belofte, al zijn er die aan talmen denken, maar Hij is lankmoedig jegens u, daar Hij niet wil dat sommigen verloren gaan, maar dat allen tot bekering komen" (2 Petrus 3:9). Wat we daar tegenkomen is de rijkdom van Gods genade. Hij geeft nog de tijd, de ruimte, om het herstel van de relatie met Hem te ontvangen.

Laten we ons geen illusies maken. De chaos van deze wereld en de ellende van het lijden doet God meer pijn dan ons. Hij heeft nota bene de wereld zelf gemaakt. De mensen zijn zijn oogappel, zijn lievelingen. De weerloosheid van zijn liefde betekent dat ook Hij moet wachten om ze tot Zich terug te roepen. De schreeuw van angst en pijn die van de aarde tot de hemel op klinkt valt in het niet bij de schreeuw van de verstoten liefde die van de hemel tot de aarde komt.

En toch. Toch wacht God met de uitvoering van de belofte. Kennelijk durft Hij het aan. Kennelijk kan Hij het aan. Hij kan het verdragen, hoeveel pijn het ook kost. Hij durft toe te zien hoe de wereld in lijden is. Dat kan - en ik zeg het maar heel voorzichtig - misschien door Gods nabijheid in ons leven ook ons de kracht geven om het te verdragen. Als Hij al het lijden van de wereld kan aanzien, en het Hem niet uit de hand gelopen is, dan zouden wij het lijden van ons eigen leven ook onder ogen kunnen zien. Dan zouden we misschien kunnen gaan verdragen dat de belofte uitblijft. Daarvoor is wel nodig dat we ons stevig vast grijpen aan die belofte. Zonder zekere toekomst is de hoop leeg. Vanuit de zekerheid van Gods beloften wordt het heden draaglijk.

VIER VERHALEN

Vanuit deze vier perspectieven - wording, breuk, herstel en toekomst kan de grote lijn van de verhalenbundel die de Bijbel is worden besproken. Samen bieden zij een raamwerk waarbinnen de veelheid aan verhalen verteld worden. Samen bieden ze ook een kader aan waarin het eigen verhaal van de mens herkend en uitgelegd kan worden.

Ik wil dit graag uitwerken naar een 'verhaal van de mens', een voorzichtige aanzet voor een Bijbels en pastoraal mensbeeld. Luther zei al dat de mens tegelijkertijd rechtvaardige en zondaar is. Het is nog breder dan dat: hij is ook en tegelijk schepsel en op weg naar de voleinding. Daarbij gaat het zoals gezegd niet om een chronologische opeenvolging van perioden in het menselijk leven, maar om een thematische indeling van verschillende dimensies van het bestaan van de mens in relatie tot God. We zijn op één en hetzelfde moment de geschapene, de zondaar, de verlore en de geheiligd wordende. Zo is de mens te zien als de geworden dan wel wordende mens (de mens met een bestemming), de gebroken mens (de mens met een onbereikbare bestemming), de herstelde mens (de mens met een terug gekregen bestemming) en de mens van de toekomst (de mens die de bestemming kan bereiken).

Het is terecht dat de twee middelste termen (breuk en herstel) de meeste nadruk hebben gekregen, omdat die het meest aansluiten bij het leven in de tussentijd, en in de Bijbel het grootste aantal verhalen vertegenwoordigen. Toch moet ook in het leven nu worden vastgehouden dat het leven niet begint bij de zonde, maar bij de schepping, en dat het niet eindigt bij de vergeving, maar doorgaat in heiliging, groei en uiteindelijk gedragen wordt door de belofte van volledige heelheid aan het einde van de tijd. Wanneer één van deze aspecten genegeerd wordt krijgen we een scheef beeld van de mens. Dat kan dan een heel positief of een heel negatief beeld worden, maar de diepgang die de Bijbel aangeeft is dan verdwenen.

De vier soorten verhalen brengen elk op eigen wijze reliëf aan in de spanning tussen heelheid en gebrokenheid, en

schetsen zo de contouren van het verhaal van de mens. Terwijl in de wordingsverhalen de heelheid centraal staat en de gebrokenheid feitelijk ontbreekt, is in de breuk-verhalen de gebrokenheid overheersend. In de herstel-verhalen vinden we een strijd tussen heelheid en gebrokenheid, en in de toekomstverhalen is de heelheid hersteld of voltooid. Thematisch blijven de verhalen naast elkaar staan en bieden ze ruimte aan de verschillen; in de lijn van de tijd en de heilsgeschiedenis vormen ze samen een grotere verhaallijn, die naar de toekomst toe en vanuit de toekomst de hoop doet overwinnen.

Binnen deze omvattende benadering kunnen de verhalen van mensen verschillen. Eerder in dit boek heb ik verhalen van geïnterviewden weergegeven naar de verschillende typen crisis-geloof relaties. Die typen kunnen ook weer verbonden worden met deze vier soorten verhalen. Dat wil niet zeggen dat elk type alleen maar past bij één verhaalsoort, maar er zijn wel overeenkomsten.

Het type 'verdieping' toont een zekere nadruk op het wordingsaspect. In dit type is sprake van een stimulans voor zowel geloof als crisisverwerking, die ingebed is in een positief gewaardeerde sociale omgeving. In zekere zin is in dit type de heelheid het meest aanwezig gebleven. In het type 'blokkering' ligt meer nadruk op de gebrokenheid, en treedt zo het breuk-aspect meer aan de dag. De heelheid ligt bij deze mensen op de achtergrond. De omgeving is in dit type ook het meest gebroken en problematisch. Bij het type 'aanvechting' is sprake van een scherpe confrontatie tussen gebrokenheid en heelheid, maar uiteindelijk kan de heelheid overwinnen, zodat we een parallel met het herstel-aspect zien. Het type 'vernieuwing' tenslotte wijst vooruit naar een toekomst, die doorgebroken is en zo een nieuwe en andere heelheid heeft gegeven, waarin de gebrokenheid een plaats heeft gekregen.

Ik vat nog een keer samen hoe de vier verhalen spreken over het lijden. De gebrokenheid komt in de verhalen op

verschillende wijzen aan de orde. In de wordingsverhalen is ze raadselachtig en onbegrijpelijk, in de breuk-verhalen is ze het vanzelfsprekende uitgangspunt, in de herstel-verhalen is ze in strijd gewikkeld met de heelheid, en in de toekomst-verhalen is ze weggenomen. Dit betekent dat in het overkoepelende verhaal van wording tot toekomst alle ruimte is voor de crisis-ervaring. Op geen enkele wijze wordt deze betwist, ontkend, of voortijdig opgelost. Tegelijk blijft het niet bij deze ervaring. De hoofdlijn, die op de toekomst uitloopt, geeft een perspectief waarin de verschillende verhalen een plaats krijgen. Zo wordt de gebrokenheid draaglijk en heeft ze niet het laatste woord. In beelden gesproken: het geloof biedt ons geen weg uit de woestijn, maar er door heen, omdat we weten dat het beloofde land lokt, en dat een Gids ons leidt. Binnen deze grote verhaallijn krijgen we een open perspectief op de heelheid van de toekomst waardoor ons bestaan in het heden hoopvol wordt.

GELOOFSANTWOORDEN

In een crisis wordt de spanning tussen gebrokenheid en heelheid voelbaar. We zitten klem tussen de werkelijkheid van ons verlies en de beloften van Gods heelheid. Als je de gebrokenheid alleen benadrukt kun je met de beloften niet uit de voeten, als je alleen de belofte ziet moet je je verlies ontkennen. Dat betekent dat het verhaal van je leven in een crisis vastloopt. Beter gezegd: dat het op dat moment niet langer lukt een zin-samenhang, een verhaal te vinden dat God en je concrete ervaring verbindt.

Het kader dat de Bijbel aanbiedt met de vier verhalen betekent dat er vier betekenissen aan het lijden worden gegeven. Die vier betekenissen geven ook vier verschillende reacties weer. Als we kijken vanuit het verhaal van de wording, dan betekent dat dat het lijden een raadsel is in de goede schepping van God. Het accent ligt op de bestemming van de mens vanuit zijn onbedorven relatie met God. Het geloofsantwoord dat hier het meest bij past is het vertrouwen in de God die ons leven leidt, en de verantwoordelijkheid om in afhankelijkheid ook iets goeds van ons leven te maken.

Als we kijken vanuit de breuk, dan moeten we letten op de dubbelheid die daar in zit. Bij de breuk gaat het namelijk om de schuld van de mens aan de ene kant en het tragische lot of onschuldige lijden aan de andere kant. Dat betekent dat ook het geloofsantwoord twee kanten krijgt. De schuld van de mens moet leiden tot schuldbesef en berouw, het onschuldige lijden tot klacht en twijfel. Als dit verward wordt ontstaan er problemen. Je kunt je makkelijk schuldig voelen over zaken die niet jouw verantwoordelijkheid zijn. Dat zien we bijvoorbeeld bij incest-slachtoffers gebeuren. Ze trekken de schuld naar zich toe voor iets wat hen (onschuldig) is aangedaan. Het kan ook andersom. Het kan zijn dat je wel degelijk schuldig bent, maar niet bereid bent dat onder ogen te zien. Dat betekent dat de mogelijkheid van verandering ontbreekt.

Als we kijken vanuit het herstel, dan gaat het om het ontvangen van de vergeving over de schuld, om verlangen naar de vervulling van de beloften, en om gehoorzaamheid op de weg van de vernieuwing en heiliging. Opnieuw hebben we te maken met de dubbelheid die in de breuk zit. De schuld is in het herstel weggenomen, de gebrokenheid nog niet.

De toekomst tenslotte roept vooral op tot het geloofsantwoord van de hoop. Het verlangen naar heelheid wordt door de hoop die God geeft verankerd in de belofte. Zo weten we dat het eens over zal zijn met alle moeite. Dat betekent ook dat juist de toekomst de toon zet voor de grote verhaallijn. Wie blijft steken in wordings-, breuk- of herstelantwoorden, die mist daarmee het grote verband dat een opening biedt.

Juist omdat in een crisis het verhaal verscheurd is bestaat de mogelijkheid tot een nieuw perspectief te komen. Die perspectiefwisseling vanuit de breuklijn heeft verschillende vormen. Zonder uitputtend te zijn noem ik hier berouw, klacht, twijfel, en verlangen, die met name in de psalmen en delen van de profetische geschriften aan de orde komen.

De eerste vorm waarin de breuklijn aan de orde komt is die van *berouw* en *schuldbesef*. Zo zegt Psalm 51:19: 'De offeranden Gods zijn een verbroken geest; een verbroken en verbrijzeld hart veracht Gij niet, o God.' In de gebrokenheid van zonde en schuld gaat het ook om het vinden van een nieuw verhaal in de vergeving en verzoening. Vergeving is namelijk te zien als een proces van herinterpretatie.

De tweede vorm van breuklijnen is die van de *klacht*, wanneer het lijden niet als schuld, maar als tragiek wordt geïnterpreteerd. Te denken valt aan verschillende psalmen, waar wordt ingezet met de klacht dat God zijn beloften vergeten heeft (o.a. Psalm 74). Vaak loopt de psalm uit op een belijdenis van Gods nabijheid, die bereikt wordt na een keerpunt. Zo vinden we in de bekende Psalm 73 de overgang in vers 16 en 17: 'Ik tobde erover om dit te begrijpen, een kwellung was het in mijn ogen, totdat ik in Gods heiligdommen inging en op hun einde lette.' Door deze

overgang van klacht naar belijdenis zien we opnieuw hoe de breuklijn in het verhaal de auteur leidt tot een herinterpretatie die als meer adequaat en zingevend wordt ervaren. Voor die herinterpretatie is nodig dat we zien dat God -op welke wijze ook- nog steeds betrokken is bij ons bestaan. Daarbij kan de klacht worden geherinterpreteerd tot schuldbesef, zoals bij de profeten, die in de ballingschapservaring komen tot berouw (bijvoorbeeld in Jesaja 59: 1,2). De reden dat deze overgang vruchtbaar is, is dat ze is ingebed in de heilsbeloften zoals bij de profetieën van Jesaja en de structuur van het boek Habakuk. Zo kan het oordeel verdragen worden en tot berouw en vertrouwen leiden, wanneer het gegrond is in en omvat door de liefde en heilswil van God.

De derde vorm waarin de breuklijnen aan de orde komen is de *twijfel*. Terwijl bij berouw en klacht de interpretatie duidelijk vorm heeft gekregen blijft de twijfel bezig met de vraag wat er nu feitelijk gaande is. Dat wil zeggen: het verhaal dat bij berouw en klacht een bepaalde kant op wijst, kan bij de twijfel geen richting vinden. De beste herkenning hiervoor kunnen we wellicht in het boek Job vinden. De weg die daar gewezen wordt is dat de wijsheid alleen bij God te vinden is. Er wordt geen oplossing of verklaring gegeven, maar wel wordt bevestigd dat God betrokken is op de menselijke existentie. Het boek Job is te beschouwen onder de noemer twijfel, omdat de gangbare en aangeboden interpretaties worden afgewezen, zonder dat er direct een andere interpretatie voor in de plaats wordt gezet. Toch kun je ook over deze breuklijn heen tot een nieuw verhaal komen, wanneer de twijfel niet wordt weggenomen, maar wordt geplaatst in het teken van de aanwezigheid en betrokkenheid Gods.

De vierde gestalte van de breuklijnen is het *verlangen*. In tegenstelling tot de andere vormen zet het verlangen in bij de positieve kant van de crisis-ervaring (die echter gezocht en niet bij voorbaat gevonden is). Het verlangen is te zien als een breuklijn, omdat dat wat verlangd wordt niet gevonden is. Psalm 42 gebruikt hiervoor het treffende beeld van een hinde

die naar waterbeken smacht. Het verlangen, dat zo ook inhoudelijk verbonden is met het ontbrekende, wordt echter ook tot een nieuwe interpretatie onder het teken van de hoop, die verankerd is in de herinnering (Psalm 42:5). Daarom kan in het refrein van Psalm 42 en 43 vooral de hoop doorklinken.

VOORZIENIGHEID

We zijn dit deel begonnen met het thema van de voorzienigheid. Dat betekent dat het gaat om de vraag of we in de werkelijkheid van ons leven een verband kunnen zien met wat God doet. Heeft God de leiding, de besturing over alle zaken van het leven? Ik heb daar al kort aangegeven dat we op dit punt meer moeten zeggen dan de belijdenis. Het moet ook meer zijn dan sommige schrijvers willen doen geloven, als ze zeggen dat het hier een groot raadsel is waar we nooit uit kunnen komen. In dit hoofdstuk probeer ik een paar van die vragen aan de orde te stellen en te beantwoorden.

Als we kijken naar de geschiedenis van het denken over de voorzienigheid, dan zien we een paar opvallende ontwikkelingen. Augustinus (354-430) is een belangrijk denker in deze lijn, omdat hij nadruk legt op de rechte lijn in de tijd. Tot dan toe werd de tijd vooral beleefd als een cirkel, waarbij net als in de jaargetijden een voortdurende herhaling zit. Augustinus legt de basis voor het beleven van de tijd als een lijn van het begin naar het einde. Dat betekent dat de voorzienigheid niet meer alleen wordt gezien als een in stand houden van de vaste patronen die er al zijn. Het gaat nu om de vraag wat de zin is van de gebeurtenissen. Voorzienigheid betekent dan dat Gods uitverkiezing, toekomst en alleenheerschappij het bestaan bepalen. God werkt door middel van gebeurtenissen en door middel van onze vrije wil. Er is geen toeval. Vrije wil betekent dat wij het willen, ook al heeft God het voor-zien en gewild.

Een tweede belangrijke naam is die van Calvijn (1509-1564). Die beperkt zich veel meer tot de Schrift, en legt meer nadruk op Gods macht en onze verantwoordelijkheid. De menselijke wil is volgens hem heel wat minder vrij. Ook heeft Calvijn het niet over de hele wereld en geschiedenis, maar over de christen en de kerk. Alles wat ons overkomt heeft een betekenis, hoe verborgen ook. De verborgen leiding van

God in het leven kan verschillen van de geopenbaarde leiding in de Schrift.

De moderne mens denkt echter anders dan deze klassieke voorgangers. Voorzienigheid wordt dan ook door moderne theologen niet meer in verband gebracht met het onderhouden van de vaste vormen, maar met het in gang brengen van verandering. In de tweede plaats ligt er nu meer nadruk op de menselijke creativiteit en vrijheid, terwijl ook meer nadruk wordt gelegd op het feit dat we op een bepaald moment in de tijd en geschiedenis staan. De twintigste eeuwse theoloog Karl Barth benadrukt daartegenover opnieuw de heerschappij van God over alle historische en natuurlijke gebeurtenissen. De geschiedenis is volgens hem radicaal open, gerelativeerd en voorbijgaand, maar behouden en geregeerd door Gods wil, die naar de toekomst toe werkt.

In de moderne theologie gaat men een stap verder. Men zoekt niet naar de regering in het heden, maar naar de inwerking van de toekomst op het heden. Dan gaat het om een toewending van God vanuit de toekomst naar het heden toe. Dat lost volgens sommigen de vraag van het lijden op. De problemen liggen dan immers niet meer in de (ruimte-)verhouding tussen ons leven hier beneden en Gods leiding daarboven, maar in de (tijd-)verhouding tussen de gebrokenheid nu en de heelheid straks.

In het zoeken naar antwoorden wordt steeds weer benadrukt dat de Bijbel geen grond geeft voor het idee dat het lijden Gods wil is. Integendeel: God bestrijdt het lijden telkens weer en werkt toe naar een tijd waarin geen lijden meer is. Daarbij kiest God ervoor in Jezus Christus te delen in het menselijk lijden en daarmee een bijdrage te leveren aan de overwinning ervan. Deze overtuiging vinden we in klassiek-reformatorische visies op zonde en verlossing, maar ook in modernere visies op de solidariteit van Christus met het menselijk lijden. Zo kan het lijden van de mens een zin krijgen, al ligt die zin er niet in besloten. Er is dus niet zozeer een antwoord op het lijden, als wel een Antwoorder in het lijden.

Als het gaat om de vraag van het lijden zijn de theologen het er wel over eens dat je heel voorzichtig moet zijn. De oorzaak van het lijden en het doel daarvan worden uit de Bijbel niet zomaar duidelijk. Liever benadrukt men dan ook Gods liefdevolle nabijheid en zijn mee-lijden, naast zijn macht en toekomst. Zo wordt er een basis gelegd voor de hoop, en nu en dan mag je al iets van de verwerkelijking daarvan zien. Maar een verklaring van het lijden vind je in de Bijbel niet, zo zegt men.

Maar de voorzienigheid dan? Is hiermee niet de kern van het vertrouwen onderuit gehaald dat alles uiteindelijk een bedoeling heeft omdat God het bestuurt? Er valt toch geen musje van het dak zonder de Vader (Mattheüs 10:29)? De vragen waar we ons mee bezig houden zijn inderdaad moeilijke en bedreigende vragen. Ze hebben de neiging onze zekerheden onderuit te halen. In die zin sluit dat ook helemaal aan bij de ervaring van de crisis. In de crisis en de gebrokenheid op zich komen onze zekerheden onder vuur te liggen, en vaak blijkt dat het schijnzekerheden waren.

Hoe bedreigend en moeilijk het ook mag zijn, de conclusie is voor mij niet te vermijden: zoals er vaak over voorzienigheid wordt gesproken kan het niet. Een tekst als van het musje geeft ons geen informatie over de vraag of God dit zo gepland heeft. Het gaat in dat hoofdstuk niet over de vraag van het lijden, maar over de noodzaak om te evangeliseren, en de belofte dat God je daarbij niet in de steek laat.

We moeten denk ik ergens anders beginnen. Ons hele denken over de voorzienigheid is bepaald door het feit dat de geloofsbelijdenis het aan de orde stelt in het kader van de schepping. Dat betekent inderdaad dat de nadruk komt te liggen op Gods leiding en regering van alles wat er gebeurt. Onze situatie is alleen anders. Wij leven niet meer in de tijd van de schepping en het paradijs. We zijn de tuin uit gezet, en er staan engelen voor de deur, die er voor zorgen dat het paradijs voor ons niet langer toegankelijk is. Dat betekent dat

de onbekommerde omgang met God ook niet meer mogelijk is. Aarde en hemel zijn uit elkaar gescheurd, en de wonden voelen we dagelijks in het feit van de gebrokenheid.

Als we de gebrokenheid als uitgangspunt nemen, dan moeten we beginnen te zeggen dat we geen zicht hebben op wat God doet en wil. We kunnen dat niet afleiden uit de wereld waarin we leven en de dingen die we zien gebeuren. De wereld is niet langer het paradijs, het is een verscheurde aarde, waarin de chaos en de absurde werkelijkheid de boventoon voeren. Met de breuk tussen God en mens, tussen hemel en aard, is de zin-samenhang van God niet langer in ons leven te vinden. Dat betekent dat de dingen die gebeuren toeval zijn.

Ik weet wel dat je dat niet hoort te zeggen. In de gereformeerde traditie is het altijd een uitgangspunt geweest dat toeval niet bestaat. Toch denk ik dat daar een denkfout zit, die te maken heeft met te weinig aandacht voor de gebrokenheid. Ons denken moet beginnen bij de afstand tussen God en mens zoals dat er is sinds de zondeval, niet bij de eenheid zoals die er was in het paradijs.

Tegelijk wil ik benadrukken dat zelfs toeval niet toevallig is. Daarmee bedoel ik dat de gebrokenheid en de absurditeit van ons bestaan niet zomaar zijn ontstaan. Ze zijn begonnen bij de breuk. Zowel de schuld van de mens als het tragische, onschuldige lijden zijn toen ontstaan. Dat betekent dat er ook iets van een oordeel van God in zit. In al het lijden dat ons overkomt wordt iets zichtbaar van het oordeel van God dat over de wereld gaat. Laat ik heel duidelijk zijn: ik bedoel hier niet mee dat het lijden dat mij persoonlijk overkomt een directe straf van God is. Dat zou weer een te makkelijk, schijnbaar logisch verband leggen tussen hemel en aarde, en dat verband is nu juist verbroken. God grijpt natuurlijk nog steeds in, en soms kan er ook wel sprake zijn van straf, maar dat mag je niet veralgemeniseren. Wat ik bedoel te zeggen is dat het in het licht van het oordeel vanzelfsprekend is dat er lijden voorkomt in de wereld. Het bestaan van het lijden heeft te maken met het oordeel van God dat we buiten het paradijs gezet zijn en niet meer terug kunnen.

Dat dan vervolgens dat lijden steeds concrete gestalte aanneemt, en nu hier deze vorm krijgt, dan daar die vorm, daarin zie ik een zekere mate van toeval. De gedachte dat God het zo berekend heeft dat precies in die ene fractie van een seconde die hard rijdende auto en dat spelende kind op dezelfde plaats aankomen, die gedachte is voor mij onaanvaardbaar. Dan probeer je met wiskundige logica conclusies te trekken over Gods doen en laten, en dan kom je tot een beeld van God dat niet rijmt, niet klopt met hoe de Here God zelf zich in zijn Woord doet kennen.

Zo wil ik de gebrokenheid voluit serieus nemen. Er is lijden, er is toeval, er is zinloosheid in het leven. En niet zomaar: het is er omdat God zich als het ware heeft teruggetrokken. Dat wil zeggen: door de afvalligheid van de mens is het tot een breuk gekomen tussen hemel en aarde, en dat leidt er per definitie toe dat niet alles wat hier gebeurt Gods wil is.

Alleen: dat is niet alles. We lezen juist in de Bijbel telkens weer dat God zelfs die wereld en zelfs ons mensen niet aan het noodlot heeft overgelaten. Heel duidelijk wordt het in de Bijbel dat God ingrijpt, en ook herstel geeft. Dat betekent dat je de gebrokenheid ook niet te absoluut moet maken. Dan zouden we weg zinken in het moeras van de onzekerheid en de gebrokenheid. De tekenen van herstel laten zien dat Hij nog steeds bezig is met deze wereld, en dat de breuk tussen hemel en aarde van onze kant uit wel onoverbrugbaar en onoplosbaar is, maar van zijn kant uit niet.

Dat betekent in de praktijk dat we de tekenen van Gods aanwezigheid en leiding in ons leven niet in de eerste plaats moeten zoeken in het lijden, maar juist in het herstel. Als je ziet dat er toch weer lichtpuntjes in de donkere nacht schijnen, als er toch weer hoop is, dan zie je een teken van God.

Maken we het daarmee niet te makkelijk? Het lijkt zo oppervlakkig om al het goede aan God toe te schrijven en het kwade niet. Job bijvoorbeeld lijkt heel wat gereformeerder als hij zegt: "De Here heeft gegeven, de Here heeft

genomen. De naam des Heren zij geloofd" (Job 1:21). En: "zouden wij het goede van God aannemen en het kwade niet?" (Job 2:10) Heel duidelijk wordt er bij beide uitspraken nog bij gezegd dat Job in dit alles niet zondigde.

Toch moeten daarbij drie dingen opgemerkt worden. In de eerste plaats is het boek Job geen model waar de gelovige in het lijden zich aan moet houden. Het boek Job is een voorbeeld van hoe gelovigen (zowel Job als zijn vrienden) zoeken naar de wijsheid, zoeken naar God. Daarbij gaan ze soms behoorlijk de mist in. Vooral de vrienden worden daarop aangesproken als ze die 'gereformeerde' houding van Job tot een verplichting maken. De vrienden zondigen als ze het kwaad aan God toeschrijven. Dat doet Job nu net niet.

In de tweede plaats is het niet eerlijk als je deze twee teksten uit hun verband rukt. Dan neem je een momentopname en zegt daarvan dat Job zo met het lijden omging en dat dat de enige manier is. Als je verder leest zie je Job zoeken, twijfelen, God aanklagen, worstelen, enzovoorts. Het belangrijkste van Job is dat hij in al zijn vragen niet buiten God om naar een oplossing zoekt, of naar een verklaring, maar dat hij naar God zelf toe gaat met al zijn moeite en zijn woede.

In de derde plaats heb ik al meer gezegd dan dat alleen het goede van God komt. Ik heb heel duidelijk een verband gelegd tussen het 'toevallige' lijden en het oordeel van God. In die zin zou ik ook zonder meer die woorden van Job voor mijn rekening durven nemen. Alleen: niet zomaar, niet als enige. Er moet meer gezegd worden. Job zegt meer, de Bijbel zegt meer, de gereformeerde leer zegt ook heel wat meer. Het gaat fout op het moment dat je dat versimpelt tot een zwart-wit redenering dat alles van God komt. Het enige wat ik hier verder benadruk is dat je in de praktijk van het leven, in de ervaring van het lijden (en dat is wat anders dan in het theoretisch nadenken daarover!) Gods aanwezigheid moet zoeken in de tekenen van het herstel.

Daarmee kom je naar mijn gevoel ook veel dichterbij de grondbetekenis van een woord als voorzienigheid. In de Bijbel komt het woord niet voor. Zeker niet in een betekenis

als zou God alles van te voren zien en bepalen. Daarvoor is het woord 'voorzienigheid' veel te theoretisch, te veel een menselijke redenering. Wat we wel tegenkomen - en bijna op elke bladzijde van de Bijbel - is het besef dat God voorziet in onze nood. Hij heeft ons niet in de steek gelaten na de schepping. Hij heeft ons zelfs niet aan ons lot overgelaten na de breuk. Vanaf het eerste begin is God bezig in liefde voor ons te zorgen. Zijn scheppingskracht is na de zesde dag niet verdwenen. Integendeel: met dezelfde macht en liefde waarmee Hij ons deed ontstaan doet Hij ons ook voortbestaan.

Samenvattend: in de gebroken wereld waarin wij leven heeft ieder mens te maken met de verbroken zinsamenhang. Je mag geen logisch verband leggen tussen wat hier op aarde gebeurt en wat God gewild heeft. Met zo'n logisch verband ontken je het wezen van de breuk tussen hemel en aarde, en daarmee van de zondeval. En toch heeft God de wereld niet aan het lot overgegeven. Vanaf het begin tot het eind lezen we in de Bijbel, in de geschiedenis en in ons eigen leven dat God door gaat met zijn zorg voor ons. Het zijn tekenen van het heil, gebaseerd op zijn schepping en openbaring, uitziende naar de toekomst die Hij beloofd heeft.

HEEFT BIDDEN ZIN?

Als het inderdaad zo is dat er een zekere mate van toeval in het leven is, dat er (veel) dingen gebeuren die God niet zo gepland en bepaald heeft, als de zin-samenhang in onze werkelijkheid niet zo te vinden is, dan is de conclusie bijna niet te vermijden dat God niet of nauwelijks rechtstreeks ingrijpt in ons bestaan. De vraag komt dan ook op of bidden nog wel zin heeft. Als het toch gebeurt zonder Gods directe ingrijpen en regeren, waarom zouden we Hem dan vragen om genezing, om oplossingen, enzovoorts?

Ik wil deze vraag serieus nemen. Daarom ga ik niet direct in op de theologische vraag die er in doorklinkt, maar begin ik bij de ervaring waar we mee te maken hebben. Je zult maar ziek zijn, bidden om genezing, en niet merken dat er een antwoord komt. Je zult maar bidden voor je kind dat aan de drugs verslaafd is, zonder dat je merkt dat er iets verandert. Daar komen de vragen op of bidden wel zin heeft!

Om eerlijk te zijn moeten we dan ook meteen toegeven dat er een heleboel mensen zijn die uit hun eigen leven kunnen verhalen hoe belangrijk en zinvol het bidden voor hen was en is, juist ook in tijden van nood. Inderdaad komt het voor (en misschien wel heel vaak) dat je weinig antwoord op je bidden lijkt te krijgen, maar het komt ook voor (letterlijk: Gode zij dank) dat je dat antwoord wel ontvangt. Ik wil in dit hoofdstuk echter de aandacht vooral richten op het ontbreken van de ervaring van Gods hulp en nabijheid, omdat daar de vragen liggen.

De vragen zijn bovendien bij uitstek Bijbels. Wie de psalmen er op na slaat komt ze keer op keer tegen. "Waak op, waarom slaapt U, Here?" (Psalm 44:24) "O' O, God, houd U niet stil. Zwijg niet en blijf niet werkeloos, o God" (Psalm 83:2). Veel psalmen komen dan langs de weg van het geloofsvertrouwen weer uit bij de overtuiging en de ervaring dat God inderdaad toch antwoordt, maar niet allemaal. Psalm 88 begint en eindigt in mineur, Psalm 40 blijft steken in het gebed. Kennelijk is het ook in de psalmen minder afgerond,

minder opgelost dan wij denken dat het in de Bijbel allemaal gaat.

Dat is een onderstreping van wat ik in dit deel van het boek heb willen aantonen: er is niet slechts één Bijbelse visie op het lijden, er is (minstens) een viervoud van benaderingen, die elk een eigen licht op de verhouding tussen God en mens, op het lijden, en op het bidden leggen. In het licht van die vier benaderingen komen ook de gebeden en de psalmen aan de orde.

Vanuit de schepping denk ik onmiddellijk aan de psalmen die de zorg van de Here God voor de schepping en de mensen bezingen. Het zijn gebeden van lof voor de grote God, die de bron is van al het leven. Het zijn gebeden van afhankelijkheid ten opzichte van een machtige en genadige God. Het zijn bovendien gebeden van nabijheid. De tempel (het heiligdom) is ook in de psalmen bij uitstek het symbool van Gods aanwezigheid op de aarde.

Vanuit de breuk lezen we vooral de psalmen van de ellende en de schuld. Ook hier komen we die twee lijnen tegen: enerzijds de klacht om het onschuldige lijden dat anderen ons aandoen, anderzijds het berouw over de zonde die we zelf bedreven hebben. Hier vinden we gebeden van verootmoediging, op de knieën gaan en schuld belijden, naast gebeden waarin God ter hulp wordt geroepen, of zelfs wordt aangeklaagd om zijn wegblijven.

Vanuit het herstel lezen we psalmen van Gods ingrijpen in de menselijke nood. Daarbij is God straffend aanwezig voor de vijanden van zijn Koninkrijk, en dat oordeel is tegelijk ook de redding voor zijn verdrukte kinderen. In veel psalmen vinden we een breuklijn die vanuit de nood naar het herstel toe gaat. Dit zijn de gebeden om genezing, om bevrijding, om heil.

Vanuit de toekomst zijn het vooral de psalmen die zingen van het koningschap en de vrede. Als de Messias komt, dan zingen alle volken Gods lof. "Dan ruist op alle bergen vrede, heil op der heuvelen top. Hij zal geweldenaars vertreden, maar armen richt Hij op. Bloeië zijn naam in alle streken,

zolang de verrijst. Zijn koningschap zij ons een teken dat naar Gods toekomst wijst" (Psalm 72:1,6 berijmd).

Allerlei geloofsantwoorden komen zo juist ook in de gebeden tot uitdrukking. Ze mogen naast elkaar en door elkaar heen bestaan. Er is in het geloof juist ruimte voor een wisselende houding, waarbij twifelen en klagen evenzeer een plaats hebben als vertrouwen en het afsmecken van redding. Opnieuw moeten we die lijnen echter niet alleen naast elkaar laten staan, maar ze ook in het Bijbelse kader van schepping tot voleinding zetten. Er zit ook een lijn in naar de toekomst toe, waarbij ons hele leven gedragen wordt door de hoop. Als die hoop wegvalt, blijft ons bestaan steken in de gebrokenheid.

Bidden heeft zin! Dat wil niet zonder meer zeggen dat de nood wordt opgelost. Het wil niet zeggen dat we antwoord krijgen in de vorm van een verhooring van onze wensen. In het eerste deel van dit boek heb ik al laten zien dat de ervaring van steun te maken heeft met een andere ervaring, die van verbondenheid met God. Daarbij gaat het niet meer puur om het ontvangen van wat je nodig hebt in de crisis, maar veel meer om de ervaring van een relatie met God in zichzelf. Uit allerlei onderzoek blijkt ook dat je de meeste steun kunt ervaren als je het geloof niet gebruikt wordt als middel om iets te bereiken (bijvoorbeeld die steun), maar als een doel in zichzelf. Anders gezegd: de meeste steun wordt gevonden wanneer de steun niet het doel is van het geloof.

In Lucas 11:1-13 wordt ingegaan op precies hetzelfde thema. De Here Jezus leert zijn leerlingen bidden, en zegt dan heel nadrukkelijk: "Bidt en u zal gegeven worden..." Daarbij gebruikt hij het voorbeeld van een (menselijke) vader die niet in plaats van een vis een slang zal geven en in plaats van een ei een schorpioen. Volgens prof. Versteeg, die ik hier volg in zijn heldere en pastorale uitleg⁸, denkt Jezus hier aan een soort aal. De zoon kon dan makkelijk denken een vis te krijgen, terwijl het in werkelijkheid een slang bleek te

⁸ Deze radiotoespraak "Wat God altijd geeft: zijn Geest" is opgenomen in: Versteeg, J.P. (1988) *Eerlijk luisteren naar de Bijbel*. Kampen

zijn. Ook de schorpioen kan op een ei lijken als hij zich ineem gerold heeft. Welnu, zo is God in elk geval niet. Hij speelt geen spelletje met onze gebeden. God zal ons nooit iets geven dat ons bedreigt, terwijl het er goed en gezond uitziet.

God geeft iets anders. God geeft zichzelf! Dat wordt duidelijk in de conclusie die de Here Jezus trekt. "Hoeveel te meer zal uw Vader uit de Hemel de Heilige Geest geven aan hen die Hem daarom bidden." Versteeg wijst er terecht op dat het woord 'daarom' in het grieks ontbreekt. Wat hier staat is dat als je bidt - wat je dan ook maar precies vraagt - het antwoord van de hemelse Vader het geschenk van de Geest is. "Bidt en U zal gegeven worden" krijgt dan ook vooral deze betekenis: als je bidt wordt je de Heilige Geest gegeven.

Dat is inderdaad niet altijd de vervulling van onze concrete wensen. Het is wel de vervulling van de grootste nood. De Heilige Geest is immers God zelf. Door het geven van de Geest overbrugt God de afstand die we ervaren. Hij zelf is dan in ons midden. Hier laat de Bijbel zelf ons zien dat het bij bidden niet gaat om een magisch middel waardoor we krijgen wat we hebben willen. Uiteindelijk gaat het om iets heel anders: de omgang met God.

Bovendien gaat het bij bidden op nog een manier verder dan de concrete vraag waarmee we komen. Zolang we leven in de spanning tussen gebrokenheid en herstel, zal het antwoord nooit volledig zijn. Toen Lazarus uit de dood werd opgewekt, was dat een geweldig teken van herstel. Later is Lazarus echter opnieuw gestorven. In die zin is het niet meer dan een voorlopige, tijdelijke oplossing die vraagt om een eeuwig vervolg. Als we bidden om genezing, en we krijgen het, dan zullen we toch later opnieuw ziek worden.

In al die gebeden, die zo tijdelijk gericht zijn, zit daarom een verlangen naar het eeuwige. Wat we ook vragen, uiteindelijk klinkt daarin de vraag door naar de toekomst, naar het naar ons toe komende Koninkrijk, waar geen rouw en moeite meer zal zijn. Dat betekent meteen ook dat de concrete vervulling van onze wensen op het concrete moment minder belangrijk wordt. Uiteindelijk gaat het om

veel meer dan wat we vragen. Zelfs als we genezen worden zijn er nog tallozen die ziek blijven. Zelfs als we eten krijgen zijn er nog miljoenen die de hongerdood sterven. Pas als de toekomst aan breekt, en het Rijk van Gods heil komt, dan pas is de heelheid gevonden. Alles wat we voor die tijd al krijgen is extra, teken van hoop, teken van herstel.

VERLOSSING EN VERZOENING

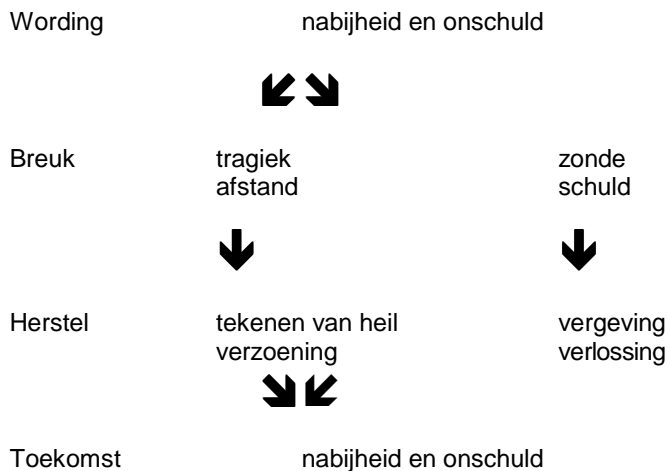
Ik ga nog op een laatste punt in in dit hoofdstuk. Ik lees de Bijbel op een bepaalde manier, trek daarin lijnen, systematiseer zonder eenzijdig te worden (in elk geval: dat probeer ik), en die manier van lezen heeft gevolgen voor een heleboel onderwerpen. Met name de indeling in vier soorten verhalen heeft voor mijzelf belangrijke en verfrissende inzichten opgeleverd. Ik geloof dan ook dat het vruchtbare gevolgen zijn, al zitten er wel wat haken en ogen aan. In elk geval is voor mijzelf de ontdekking dat veel teksten een nieuwe betekenis, klank en diepgang krijgen als ze tegen deze bredere achtergrond gezet worden. Ten diepste gaat het me er daarbij om te ontkomen aan een al te wiskundige, logische, dogmatische lezing van de Bijbel.

Het onderwerp waar ik het over wil hebben is buitengewoon centraal in het christelijk geloof: het werk van Jezus Christus. Dat heeft in de christelijke kerk en traditie vooral een juridische lading gekregen. Verlossing is vergeving van de schuld. De verhaallijn die daarbij wordt gebruikt is in beelden van geld en betaling weergegeven. Door onze fouten hebben wij een schuld bij God (als was het een financiële schuld bij de bank). Die schuld is opgelopen tot onbetaalbare hoogte, en dat is het failliet van de mens. Alleen door de komst van de bemiddelde Middelaar wordt nu de schuld voldaan (betaald), zodat wij weer vrij in het leven staan. Beelden die verder aan dit verhaalschema gekoppeld worden zijn de gevangenschap en de dood als straf, en het eeuwige leven als beloning.

Deze verhaallijn komt in de Bijbel voor. Ik wil ook op geen enkele wijze afscheid nemen van begrippen als schuld en vergeving, omdat ze zowel in de Bijbel als in de pastorale praktijk belangrijke thema's zijn. Mijn moeite ontstaat waar dit schema gebruikt wordt als de centrale leidraad van het lezen

van de Bijbel en het centrale motief in de relatie tussen God en mens. Er is meer te zeggen.

Ik pak nog even de draad op van de vier verhaalthema's. Na de ongeschonden relatie tussen God en mens in de verhalen van de wording, komt het in de breuk tot afstand en schuld. Twee elementen, waarbij de ene (schuld) slaat op de fouten van de mens (zonde) en de andere (afstand) op het tragische lot. In het herstel wordt de schuld weggenomen, en zijn er tekenen van het oplossen van de tragiek. In de toekomst wordt dan ook de uiteindelijke heelheid gevonden, waarbij afstand en schuld allebei verdwenen zijn. Ik zet de twee verhaallijnen in het volgende schema naast elkaar.

Nu heb ik het trieste gevoel dat de aandacht zozeer is uitgegaan naar schuld en verlossing, dat het thema van afstand (vervreemding en verzoening) uit het blikveld dreigt te verdwijnen. Anders gezegd: de juridische verhaallijn is goed uitgewerkt, en dat is op zich een terechte en Bijbelse lijn, maar het is misschien wel ten koste gegaan van de relationele verhaallijn.

Vanuit de relationele verhaallijn zien we God niet als de rekenmeester die de zonde bijhoudt en als deurwaarder die schuld komt innen. We zien Hem eerder als de Vader die vol bewogenheid zijn kinderen ziet leven en lijden. Vanuit dat perspectief zien we dan ook de heelheid van de relatie tussen God en mensen in de wording nog helderder worden. Samen wandelen ze in de avondkoelte.

De breuk wordt ook des te pijnlijker als we gaan beseffen dat daar de innige omgang tussen God en mens verloren is gegaan. De vraag waarom die boom in het paradijs stond waar de mens van af moest blijven, krijgt ook een andere klank. Het staat dan niet in het teken van het uitproberen, maar in het teken van het opbouwen van een relatie. Natuurlijk had God die boom uit het paradijs weg kunnen laten. Dat zou betekenen dat we nu nog steeds in de hof van Eden zouden wonen. De prijs voor die oplossing was echter te hoog. Het zou betekend hebben dat er geen vrijwillige overgave en liefde zou bestaan. Om de mens mens te laten worden, en de mens als mens tot liefde uit te nodigen, moest God het risico nemen dat die mens Hem zou afwijzen. Daar vinden we de machteloosheid van God. Niet dat Hij niet anders kon, maar dat als Hij het anders had gedaan de mens geen mens meer zou zijn. Zo neemt God genoeg met de machteloosheid om daarin tot een werkelijke relatie met de mens te kunnen komen.

In het herstel zien we God - en van het begin van de breuk af aan! - streven naar het verzoenen van de relatie. Opnieuw kiest Hij daarbij voor de weg van de weerloosheid. Hij levert zich uit aan mensen, en geeft mensen de kans verkeerd te kiezen. Niet in de storm, niet in de macht, maar in de weerloosheid van zijn liefde. Zo ver gaat Hij daarin dat Hij zelf afdaalt in het menselijk bestaan, mens wordt. In de uiterste verlatenheid staat Hij naast ons, en neemt de pijnlijke woorden van de uitgestotene voor zijn rekening: "Mijn God, waarom hebt U mij verlaten." Daar waar wij als mens het gevoel hebben van God verlaten te zijn, daar staat God naast ons en zegt: inderdaad, dat vraag Ik me ook af.

De uiterste vorm van de afstand tussen God en mens is de dood. De God van het leven is in de dood van mens onnoemelijk ver weg. In de psalmen komen we dat besef steeds weer tegen, dat de dood voor ons de laatste en verste consequentie van de scheiding tussen ons en God is. In dat licht wordt dan ook het herstel van de relatie zichtbaar als God Zelf in zijn Zoon die dood accepteert, en zelfs daarvan een begaanbare weg maakt. Dwars door de dood baant Hij een weg naar het eeuwige leven. Zo wordt Goede Vrijdag naast een teken van de betaling van de schuld vooral ook een daad van God om de laatste vijand te verbreken. Het grote gebeuren van Pasen, de kern van het christelijk geloof, is dan dat die laatste barrière doorbroken wordt. Het leven overwint!

Weerloos komt Hij naast ons staan in de diepste breuk, en in zijn machteloze liefde blijkt zijn majestueuze overmacht. Het moet wel heel duidelijk zijn dat de machteloosheid van God geen onmacht is. Het is niet zo dat God als een zwakke en onmachtige staat toe te kijken hoe het Hem uit de hand loopt. Het is de machteloosheid van de liefde. Zoals ouders hun kind moeten laten gaan om met vallen en opstaan een weg te vinden, en het vaak pas daarna tot een volwassen relatie kan komen, zo laat ook God mensen gaan om hen uit te nodigen tot een werkelijke relatie.

Als het werkelijk om macht en schuld zou gaan (de juridische lijn), dan zou je mogen verwachten dat God al lang had ingegrepen om de schuld te straffen en het Koninkrijk te vestigen. Als het in de eerste plaats om liefde gaat, dan wordt het verstaanbaar dat Hij nog de ruimte van zijn genade blijft geven, en durft af te wachten. Wanneer we dat gaan begrijpen, dat de Here God ons in de eerste plaats in liefde en bewogenheid aanziet, dan vinden we daarin ook de troost van zijn toekomst, van de voorzienigheid, van het gebed.

DEEL III: TROOST EN PASTORAAT

TROOST

Als we zo een beeld hebben van wat verlies in kan houden, en hoe de vragen liggen, dan komt onvermijdelijk ook de vraag hoe we daar als pastor mee om kunnen gaan. Daarbij beperk ik me niet tot de officiële, vrijgestelde en misschien zelfs deskundige pastor. Het gaat er juist om dat in de gemeenschap der heiligen mensen mogen omzien naar elkaar, en voor elkaar pastor, herder mogen zijn.

Het beeld van de herder dat we in de Bijbel herhaaldelijk tegenkomen heeft verschillende kanten. Het is in elk geval heel iets anders dan het romantische beeld van de sloffende man die met een pijp in de mond neuriënd over de heide achter de schaaapjes aan hobbelt. Het herderschap is in Bijbelse tijden een zwaar beroep, waarvoor in de meeste gevallen het uitschot in aanmerking kwam. Je moest er tegen kunnen om in de ruige omstandigheden vol te houden en te overleven. De herder was er verantwoordelijk voor dat de schapen niet door rovers of wilde dieren gedood werden, en dat ze in de lange droge zomer nog ergens te drinken en te eten vonden.

Zowel in Israël als in de omliggende volken was het gebruikelijk om het beeld van de herder te gebruiken voor de goden en voor de machthebbers. In het Oude Testament vinden we het beeld van God als de herder vooral terug in de psalmen en in de troost-profetieën uit de ballingschap. Psalm 23 is overbekend: "De Heer is mijn herder." Opvallend in die psalm - en veel andere - is dat de zorg van God voor zijn kudde heel ver gaat, maar niet uitsluit dat er een donker dal zal zijn. Juist in de duisternis, in het niet-ervaren van Gods hulp, in de gebrokenheid wordt het beeld van God als de Herder aangedragen, en uitgewerkt naar een ander beeld: de gastheer, die ons na de verdrukking en de moeite in overvloed zal ontvangen. De hoop op de toekomst is de dragende grond voor de troost in het heden.

In de ballingschap brengen de profeten de troostende boodschap dat de herder zichtbaar zal worden in de Messias. Die zal bevrijding geven en het volk weer bij elkaar brengen. De vijanden worden verslagen en er zal weer een land van melk en honing zijn. Zo wordt het de taak van de herder de kudde te weiden, te leiden en te verzamelen.

In het Nieuwe Testament wordt het beeld van de herder vooral positief gebruikt, en toegepast op de Here Jezus. Hij is de goede herder, die zijn leven inzet voor zijn schapen. Hij verzamelt de verloren schapen van het huis Israël, Hij zet zijn leven voor ze in, Hij beschermt ze tegen de gevaren en Hij geeft ze te eten en te drinken.

In de verdere boeken van het Nieuwe Testament wordt het beeld van het herderschap breder: de apostelen en oudsten krijgen een taak om de kudde (de gemeente) te hoeden en te weiden. Voor die taak worden tal van werkwoorden gebruikt die het brede veld van het pastorale werk kunnen aanduiden. Zo is er sprake van redden, opbouwen, dienen, helen, zorgen voor, geduld hebben, troosten, medelijden hebben, weer recht maken, toerusten, leiden, terechtwijzen, vermanen, straffen. Wie dat versmalt tot één bepaald aspect doet geen recht aan de breedheid van het leven of van Gods omgaan met ons leven.

Het gaat zo om een taak van de apostelen en de oudsten, maar het is breder dan dat: alle gemeenteleden hebben de taak gekregen om te zien naar elkaar. Daar wordt de spiraal van de onmenselijkheid doorbroken die in Genesis 4 begon toen Kaïn Gods vraag naar zijn broer met een wedervraag beantwoordde: "Ben ik mijn broeders hoeder?" Op die wedervraag, die heel lang niet beantwoord wordt door God, klinkt nu in de gemeente een duidelijk "Ja". Wij zijn hoeders, herders van elkaar. In navolging en afhankelijkheid van de grote Herder zien we om naar elkaar. De gemeente van Christus is een gemeenschap van troost.

Troost is de belangrijkste hulp die je iemand kunt geven die een zware verlies-ervaring te dragen heeft. Troost is geen antwoord, geen oplossing. De trooster (met een kleine letter) moet ook niet proberen verklaringen te geven, omdat die

verklaringen geen werkelijk antwoord zijn. Bovendien doen de verklaringen die een ander geeft geen recht aan de pijn van het verlies. Wat de trooster kan doen is bij-staan. Letterlijk: er bij blijven staan. Dat was het beste wat de vrienden van Job deden: zeven dagen zaten ze zwijgend bij hem. Hadden ze hun mond maar niet open gedaan daarna. Troost is bij iemand durven staan, en niet weglopen uit angst voor de pijn. Het is met iemand in de afgrond durven kijken.

Volgens W. ter Horst, die over troosten en verdriet een buitengewoon waardevol en bewogen boek schreef⁹, beweegt troost zich tussen de twee polen van geborgenheid en uitzicht. Geborgenheid is het besef dat er mensen borg voor je staan, je herbergen. De nadruk ligt dan op de aanwezigheid en de verzorging. Tijdens de crisis is dat zelfs het eerste (en misschien het enige) waar het om gaat. Langzamerhand krijgt de tweede pool meer betekenis: uitzicht op een toekomst, verder kunnen. Over de manier waarop dat gestalte kan krijgen gaat het uitgebreid in de volgende hoofdstukken. Ter Horst zelf noemt tal van vormen van troost, positieve en negatieve. Allemaal houden ze zich bezig met deze dubbelheid, waarbij de geborgenheid en warmte op de eerste plaats staat.

Troost is dus vooral ook de ander nabij zijn en blijven. Dat is tegelijk ook het moeilijkste. Vaak zeggen we dat we niet weten wat we moeten zeggen. Dat is het punt ook niet. Er is in veel gevallen niets te zeggen. Dat mag echter geen reden zijn om een mens in nood te ontwijken. Laat merken dat je iemand niet in de kou laat staan, al is het maar met de woorden dat er niets te zeggen valt. Gewoon af en toe een hand op de schouder, een kopje koffie, een ansichtkaartje. Het zijn geen oplossingen, maar ze laten de ander merken dat hij of zij niet vergeten, niet genegeerd wordt.

⁹ Ter Horst, W. (z.j.) *Over troosten en verdriet*. Kampen

Dat is tegelijk ook een opdracht voor de mens die het lijden doormaakt. De verleiding is in het verdriet erg groot om de anderen buiten te sluiten. Juist dan komt het er echter op aan om mensen binnen te laten in je leven. De muur van verdriet die tussen jou en je medemens staan moet van beide kanten doorbroken worden. Het komt nog wel eens voor dat bijvoorbeeld rond een overlijden alleen een kleine kring van goede vrienden aanwezig mag zijn. Soms is dat wel begrijpelijk, maar het is toch jammer. Juist zulke momenten zou je samen moeten doormaken, en je moet ook anderen de kans geven hun eigen afscheid en verdriet te verwerken.

Ook binnen de kerk is het vaak moeilijk om pijn te delen. Onze traditie laat vaak niet zoveel ruimte om tijdens een dienst je emoties te delen. Voorbede wordt al snel als vervelend ervaren, want we willen onze vuile was niet buiten hangen. Zolang het om ziekte onder het hoofd en boven het middenrif gaat mag het vaak nog wel, maar zeker psychische ziekten, sociale en persoonlijke problemen, en alles wat enigszins taboe is wordt in het openbare gebed vermeden. Ik kan dat wel begrijpen, en toch vind ik het steeds weer triest dat je bij wat mensen het meeste raakt niet de helende gemeenschap van broeders en zusters kunt inschakelen. Waar dat wel gebeurt ervaren mensen soms opeens een bevrijdende opening. Ze staan niet meer alleen.

Daarmee kan de menselijke troost ook een teken zijn van Gods troost. Als het verlies ons niet kan scheiden van de liefde van broeders en zusters, vrienden en andere mensen om ons heen, dan is dat een verwijzing, een kleine, menselijke, maar toch een verwijzing naar Gods liefde die door niets kan worden tegen gehouden. Als door alle moeite en verdriet heen een nieuwe betekenis mag worden gevonden, nieuw heil kan worden gezien in het onheil en de gebrokenheid van ons bestaan, dan zien we daarin een signaal van het Koninkrijk. Daar mag troost naar verwijzen, en dan is het genoeg om naast iemand te staan.

PASTORAAT

Troost is een belangrijke vorm van pastoraat in de crisis. Crisispastoraat is een vorm van pastoraat waar eigenlijk iedere christen mee te maken krijgt. Of het nu gaat om ouderlingen, pastoraal werkers, of andere gemeenteleden, in je omgeving krijg je te maken met mensen die verlies lijden. Crisispastoraat is dan ook geen chirurgische ingreep in de diepste zieleroerselen, maar veel eerder een soort EHBO. Als je de eerste beginselen daarvan onder de knie hebt kun je al veel voor mensen in crisis betekenen.

Crisispastoraat is bovendien een uiterst vruchtbare werkvorm, omdat mensen in een crisis het meest open staan voor veranderingen. Hun oude verhaal ligt in puin, en daarom kunnen ze in een crisis het snelst veranderen in de richting van een nieuw verhaal. Juist in een crisis is er ruimte voor vernieuwing en bekering. Natuurlijk - en ik wil dat hier heel nadrukkelijk zeggen - moet je daar heel erg voorzichtig en fijngevoelig mee omgaan. Het is makkelijk om iemand in zijn kwetsbaarheid zo te manipuleren dat er een verandering optreedt, maar als dat niet werkelijk een verandering uit eigen keus en vrije wil is zal dat niet standhouden. De schade is dan groter dan de winst. Toch wil ik de mogelijkheid van vernieuwing niet uitsluiten. Juist in de nood, in de crisis mogen mensen gaan ontdekken hoe groot de boodschap van Gods liefde is.

Op die liefde en genade van God moet volgens mij in het pastoraat ook de nadruk liggen. In het pastoraat zijn verschillende Bijbelse kernwoorden te herkennen. Sommigen leggen het accent op bevrijding, hetzij in de vorm van uitdrijving van boze geesten, hetzij in een bevrijding uit onderdrukkende structuren. Het beeld van de mens is dan beperkt tot dat van slachtoffer, en de veelkleurige openbaring in de Bijbel wordt teruggebracht tot één verhaallijn: het herstel in de vorm van een bevrijding uit de tragiek. Dit zou je

'Exodus-pastoraat' kunnen noemen. Dat is belangrijk, maar het is niet het enige.

Anderen benadrukken dan ook het thema van schuld en vergeving. Dat komt ter sprake in de confronterende vormen van pastoraat, waar bijvoorbeeld teruggesproken wordt op één van de grondleggers van het moderne pastoraat, E. Thurneysen, die gezegd heeft: "Alle nood is zonde-nood, alle hulp is vergevingshulp." Het thema komt ook aan de orde in relatie-pastoraat, waar onderlinge erkenning van schuld een belangrijke stap is in de verzoening. Met een verwijzing naar de aanklachten van de profeten zou je dit 'Ballingschaps-pastoraat' kunnen noemen. Opnieuw is het één verhaallijn, en wel die van herstel in de vorm van schuld en berouw. Opnieuw is het ook te weinig in het licht van de veelkleurigheid van de Bijbelse thema's zoals ik ze in dit boek herhaaldelijk beschreven heb.

Weer anderen leggen dan ook de nadruk op heiliging en groei. Juist in de crisis zouden mensen tot ontwikkeling moeten komen van een beter leven, zowel in het alledaagse, als in de omgang met God. Dat zou je het 'Wets-pastoraat' kunnen noemen, waar het gaat om de Wet van God als regel van de dankbaarheid, dat wil zeggen dat we door de wet leren hoe we in dankbare gehoorzaamheid verder zullen leven. Ook deze vorm van pastoraat zit in de herstel-lijn, waarbij vanuit het toekomst-licht schuld en tragiek worden veranderd in een gehoorzaam en verantwoordelijk leven.

Zelf geloof ik dat een veel beter kernwoord voor het pastoraat 'genade' is. Dat omvat de eerder genoemde accenten, maar het is veel breder. Genade staat voor de onverdiende en alomvattende liefdevolle toewending van God. In de wording is Gods genade al zichtbaar als Hij zonder voorwaarde mensen schept om ze lief te hebben. In de breuk zien we Gods genade als Hij mensen niet onmiddellijk straft voor de zonde en niet volledig loslaat in de tragiek. In het herstel zien we de genade overvloedig worden als God ons toont dat Hij het er niet bij laat zitten, maar vanaf het begin het initiatief neemt om de liefdesrelatie te herstellen. In de toekomst zien we dat die genade uitmondt in een leven in zijn nabijheid. Niet voor niets is dan ook de

genade in de Bijbel en de kerkgeschiedenis een centraal thema. Het wordt zichtbaar in het Koninkrijk, in het Verbond, in het heilswerk van Jezus Christus. In latere hoofdstukken in dit deel zal ik proberen te laten zien hoe vanuit het genadethema de vier verhaalthema's wording, breuk, herstel en toekomst elk ook eigen vormen van pastoraat met zich mee brengen.

Hier moet ik eerst nog ingaan op een paar hoofdtrekken in het pastoraat. Niet voor niets heb ik in deel I van dit boek laten zien dat het menselijk leven als een verhaal te zien is. In deel II heb ik ook de Bijbelse openbaring als verhalen beschreven. Dat heeft er mee te maken dat ik in dit deel wil toewerken naar een verhalende kijk op het pastoraat.¹⁰

Op bladzijde 25 heb ik een schema van een crisis gegeven dat rekening houdt met de psychische en de zingevings-dimensie. Anders gezegd: met de levensloop en het levensverhaal. In het crisispastoraat zullen ook die twee kanten aan de orde moeten komen. Het gaat aan de ene kant om psychische noodhulp, aan de andere kant om een herschrijven van het verhaal. Voordat ik die twee lijnen in de volgende hoofdstukken uitwerk wil ik hier op een paar grondregels van verhalend pastoraat wijzen.

De eerste grondregel is dat de mens in kwestie zelf de enige auteur van zijn of haar verhaal is. Dat lijkt misschien voor de hand te liggen, maar het is wel belangrijk om het zo scherp te stellen. Het betekent namelijk dat ik als pastor nooit de verantwoordelijkheid van die ander mag overnemen. Dat wil niet zeggen dat ik niet op bepaalde onderdelen iets voor hem of haar mag regelen, maar de verantwoordelijkheid om zelf het eigen leven vorm te geven en uit te leggen blijft altijd bij de ander liggen. Het is niet aan mij te beoordelen of het

¹⁰ Ganzevoort, R.R. (1994) *Een cruciaal moment*, Zoetermeer.

Ganzevoort, R.R. en Visser J. (1993) Luisteren naar verhalen. In: Steegman, P.D.D. en Visser, J. (redactie) *Zin in verhalen*. Zoetermeer.

verhaal dat iemand vertelt waar of onwaar is. Als iemand het als waar ervaart, dan heeft het gevolgen voor die persoon als was het waar. Natuurlijk betekent dat niet dat ik alles voor zoete koek slik. Een van de doelen van het gesprek is het verhaal in overeenstemming te brengen met de werkelijkheid. Ook dat blijft echter uiteindelijk de verantwoordelijkheid van de ander.

Deze grondregel betekent ook dat mijn taak als pastor beperkt is, en zich vooral richt op het scheppen van ruimte waarbinnen de ander de gelegenheid heeft om zijn of haar verhaal te vertellen en wellicht bij te stellen. Als ik daarbij merk dat iemand belemmerd wordt in zijn vrijheid als auteur (bijvoorbeeld door de beklemmende invloed van mensen uit de omgeving of door de kerk), dan mag het pastorale gesprek de ruimte bieden om werkelijk de eigen gevoelens, beelden en verhalen op het spoor te komen.

De tweede grondregel is dat het verhaal van een mens alleen verstaan kan worden als je rekening houdt met het publiek dat het verhaal beoordeeld. Dat betekent dat ik als pastor niet streef naar een ongebreidelde vrijheid voor de auteur, maar probeer hem of haar te helpen tot volwassen en verantwoorde relaties met zijn of haar omgeving. Je hebt er niets aan vrij te zijn als je daarmee alleen komt te staan, net zo min als je iets aan gemeenschap hebt als je daardoor gevangen bent.

In het geloof betekent deze grondregel ook dat God bij het centrale publiek hoort. Uiteindelijk is Hij degene die het verhaal van mijn leven ten diepste kent en doorgrondt. Sterker nog: Hij is de enige die mijn verhaal aanvaardt. Het zal mij nooit lukken een verhaal te schrijven dat van mijzelf en van de mensen om mij heen volledige erkenning krijgt. De genade van God als de onvoorwaardelijke aanvaarding van mijn verhaal scheidt ruimte om te leven, een land van melk en honing.

De derde grondregel is dat de ordening van het verhaal in overeenstemming mag worden gebracht met het evangelie. Dat betekent voor mij dat ik probeer mensen te laten ervaren hoe groot Gods genade is. Het betekent ook dat er ruimte is voor de veelkleurigheid van de openbaring, bijvoorbeeld in de

vier verhaalthema's wording, breuk, herstel en toekomst. In het geheel gezien wil dat vooral ook zeggen dat het verhaal de toon van de hoop mag gaan krijgen. De toekomst die God belooft is de drijfveer van het verhaal. Als dat ook inderdaad gebeurt is dat een doorbraak van de genade, en niets meer of minder dan het heelmakende werk van de Heilige Geest.

In deel I heb ik laten zien dat de ordening van het leven moeilijk is geworden. Het vinden van een verhaal is een probleem als je daarmee een zo breed publiek moet dienen. Als het verhaal in overeenstemming met het evangelie wordt gebracht, dan betekent dat ook dat hier genezing van de verbrokkeling gevonden wordt. De Geest maakt heel, ook in onze verhalen. Ik hoop nog steeds vurig dat de gemeente van Christus, waarin de genade mag overheersen, ook een bron van genezing mag zijn. Dan word je mens uit één stuk, niet langer heen en weer geslingerd, maar een goed gebouwde tempel van de Geest.

CRISISPASTORAAT

In de theorie van de crisisinterventie is het gebruikelijk te spreken van de ABC-methode. Deze methode beschrijft de drie stappen van de crisisinterventie: Aanbieden van contact, Beperken tot de kern, Constructieve actie. Daar is later nog een vierde stap aan toegevoegd: Doorwerking stimuleren (de nederlandse omschrijvingen komen voor mijn rekening). Aan de hand van deze stappen kunnen we het crisispastoraat bespreken, waarbij we niet alleen kijken naar de psychologische noodhulp, maar vooral naar de pastorale inhoud.

Aanbieden van contact

De eerste fase is die waarin het contact met de gesprekspartner moet worden gelegd of geïntensiveerd. Dat kan van beide kanten uitgaan. Juist in de gemeente is er vaak de ruimte om met de ander mee te leven. Er is een gemeenschap waarin je op elkaar betrokken mag zijn. Dat contact kan voorafgaand aan de crisis al in mindere of meerdere mate aanwezig zijn, maar in het crisispastoraat komt het tot een verschuiving in de relatie. Kenmerkend voor deze verschuiving zijn een intensiever contact, een grotere nabijheid en betrokkenheid en een verminderde vrijblijvendheid. Naast het intensiveren van de relatie is deze fase belangrijk om het concrete probleem te presenteren, een emotionele ontlading mogelijk te maken en hoop te bieden.

Om deze verschuiving te bewerkstelligen is het van het grootste belang dat de pastor een werkelijke ontmoeting nastreeft. Daarbij zijn vertrouwen, nabijheid, openheid en eerlijkheid van het grootste belang. De gesprekspartner moet bij de pastor ontdekken dat hij veilig is en een open hart en open oren zal aantreffen. Daarom is er juist in deze fase van het crisispastoraat geen ruimte voor oordelen, moralistische opmerkingen en opmerkingen die de gesprekspartner het gevoel geven dat hij niet werkelijk serieus wordt genomen. De pijn van de gesprekspartner moet gepeild kunnen worden. Het verhaal moet werkelijk gehoord worden, anders

komt het niet tot een heilzame verandering. Kortom: het moet komen tot een werkelijke ontmoeting, dat wil zeggen dat pastor en gesprekspartner elkaar tegenkomen, zien, spreken en elkaar iets doen. In goed crisispastoraat spelen de beschikbaarheid van de pastor en de snelheid van reageren een grote rol.

Praktisch betekent dit dat je als pastor (en nogmaals: dat kan iedereen zijn) snel laat merken dat je mee leeft, en duidelijke afspraken maakt. Juist in een crisis is het leven onoverzichtelijk en chaotisch geworden. Dat betekent dat je niet zegt dat je nog wel eens langs komt, maar heel precies vertelt wanneer: 'Dinsdag om vier uur ben ik er weer'. Op die manier wordt de tijd enigszins geordend, en dat helpt om het houvast terug te vinden. Onnodig te zeggen dat je je aan die afspraken te houden hebt. Als je eigenlijk geen tijd voor de ander hebt (dat wil zeggen: geen prioriteit!), dan moet je ook geen concrete steun aanbieden.

Inhoudelijk (verhalend) gaat het in deze eerste stap om het scheppen van ruimte om het verhaal te vertellen. Voor pastoraat aan mensen in crisis gaat het daarbij niet meteen om het hele verhaal, maar vooral om die verhaallijnen die door de bedreigende gebeurtenis worden geraakt. Het is belangrijk om hier werkelijk tijd en ruimte voor vrij te maken, omdat juist in de crisis de relaties met de context sterk onder druk staan. Om die reden is de pastorale nabijheid van groot belang. Alleen daarmee wordt al duidelijk dat de crisis - hoe erg ook - niet het laatste woord heeft. Dat er nog mensen zijn die meelevens geeft een opening om naar de toekomst te kunnen kijken. Zo wordt in de relatie de hoop en de emotionele ontlading concreet.

In het licht van het geloof is de nabijheid van belang omdat de crisis de ander confronteert met de uiterste gebrokenheid en kwetsbaarheid van het bestaan. Dat betekent dat het verlangen naar en de behoefte aan de heiligheid in gelijke mate toeneemt. Juist in een crisis is er een geweldige behoefte aan tekenen van heiligheid, van heil. De waarde van het evangelie zal dan ook duidelijk moeten worden in een

houding van genade, dat wil zeggen in een ruimte-scheppende aanvaardende relatie. Als je het als pastor aandurft met de ander de gebrokenheid onder ogen te zien, daar ben je een symbool van Gods betrokkenheid.

Beperken tot de kern

In de tweede fase gaat het om het inperken van het probleem tot zijn hoofdzaken. Dat betekent dat we hier te maken hebben met een soort diagnose. Daarbij komt de wezenlijke vraag naar boven: wat is de betekenis van het leven en van de dingen die er gebeuren. De eerste vraag die beantwoord moet worden is of er sprake is van een werkelijke crisis. Je kunt dan letten op signalen als emotionele wisselvalligheid, veranderingen in gedrag, ingrijpende levensgebeurtenissen, isolement. Ook kun je letten op de tijdsduur. Wanneer iemand vier tot zes weken in een dal zit is er waarschijnlijk sprake van een crisis; duurt het (veel) langer, dan is er waarschijnlijk meer aan de hand, en zal ook andere deskundige hulpverlening moeten worden ingeschakeld.

De tweede vraag die aan de orde komt is de vraag naar de betekenis van de gebeurtenissen. Die komt tot uitdrukking in verhalen, verwachtingen, beelden van God, zichzelf en anderen. In dit alles komt ook naar boven waarom iemand bepaalde betekenissen in het leven legt. Deze oriëntatiepunten kunnen belangrijke anderen zijn (bijvoorbeeld ouders of vrienden). In deze vraag komt de kern van de crisiservaring naar boven. Het is van belang dat we ons daarbij niet verwijderen van de actuele crisiservaring. Crisishulp moet geen diepgaande psycho-analyse worden. Het gaat er juist om dat in de concrete crisissituatie de bepalende factoren duidelijk worden. Daarbij gaat het er om dat de bijzaken even terzijde worden gelegd. Zowel praktisch (alleen regelen wat nu geregeld moet worden), als inhoudelijk (laat de bijkomende vragen even rusten). Van groot belang is in elk geval om een duidelijk dag- en nachtritme vast te houden of te ontwikkelen. Met het grijpen naar verdovende middelen als medicijnen of alcohol dient uiterst voorzichtig te worden omgegaan. Je kunt na een ingrijpend verlies meestal

beter een paar nachten wakker liggen dan het te verdoven. In voorkomende gevallen is advies van een arts zeer belangrijk.

In verhalende zin gaat het hier vooral om de ordening van de verhalen. De vraag komt in een crisis naar boven wie je feitelijk / eigenlijk bent. Dat betekent dat er ook in de verhalen die verteld worden een selectie naar voren komt. Niet alles wordt verteld, maar wat verteld wordt heeft op de een of andere manier te maken met de centrale vraag van de crisis. Dat kan te maken hebben met verlies of bedreiging, kwetsbaarheid of eenzaamheid, falen of afgewezen worden. Voor ieder mens is het wezenlijke thema anders, en dat heeft meestal te maken met het centrale thema in het levensverhaal, de rode draad waarmee iemand zijn of haar leven ordent. In het crisispastoraat gaat het dan om het bewust maken van het verhaal en van de verhaalbreek die de kern uitmaakt van de crisis-ervaring. Daarbij is aandacht voor de rol van het publiek en de betekenis van de concrete gebeurtenis.

In de pastorale diagnose hoort ook de vraag met welk doel iemand de verhalen vertelt. Dat kan te maken hebben met het zoeken van ordening op zich. Het kan ook te maken hebben met een vlucht uit de werkelijkheid omdat er geen ordening gevonden kan worden. Het kan gaan om het zoeken naar aanvaarding in de vorm van een soort biecht, het kan ook een ongezonde bewijsvoering zijn om jou als pastor te overtuigen dat hij of zij het allemaal eigenlijk goed gedaan heeft. Het luister nauw, omdat de grens tussen gezonde en ongezonde verhalen niet waterdicht te trekken valt.

In het licht van het geloof betekent deze fase dat de verhouding tussen gebrokenheid en heelheid aan de orde komt. De vraag wordt gesteld hoe ver de gebrokenheid gaat, en waar sporen van de heelheid te vinden zijn. Door het verstaan van de verhalen wordt duidelijk welke thema's in het geding zijn, en welke verhaalthema's uit de Bijbel een rol spelen. In de concrete ervaring zullen dat in eerste instantie de breuk-verhalen zijn, en dat betekent dat er ruimte is voor

de geloofshoudingen van twijfel, klacht, verlangen, en berouw. Om de crisis te beperken tot de kern is het dan ook belangrijk dat geloofshoudingen als protest en twijfel niet bij voorbaat worden afgewezen. Er moet ruimte zijn om in het totaal van wat de Bijbel biedt de eigen ervaringen te doorleven. Dan kan er vanuit het totale verhaal van die mens ook ruimte komen voor de andere verhalen.

Constructieve actie

In de derde fase gaat het om concrete plannen voor de beheersing van de crisis. Hier richten we ons enerzijds op mogelijkheden die de gesprekspartner heeft om de crisis te overwinnen. Wanneer bijvoorbeeld de crisisgebeurtenis te maken heeft met een plotselinge werkloosheid hoort het bij de concrete plannen om te zoeken naar een nieuwe dagindeling.

Tegelijk moeten we ook in deze fase weer zoeken naar nieuwe betekenissen en nieuwe verhalen. Negatieve oriëntaties mogen worden bijgesteld of losgelaten. De pastor kan (tijdelijk) een nieuw baken zijn voor de opbouw van een meer adequaat verhaal. Dat betekent dat de pastor helpt zoeken naar zingevingen die de ontmoeting tussen zijn gesprekspartner, de levensgebeurtenissen en God interpreteren en leiden tot een herschreven levensverhaal waarin de feiten van het leven kunnen worden ingepast.

Inhoudelijk betekent dit dat het niet alleen mogelijk, maar ook belangrijk is om het licht van het Evangelie te laten schijnen. Daar moet je wel heel behoedzaam mee omgaan in verband met de kwetsbaarheid en beïnvloedbaarheid van mensen, maar het doel van het pastoraat is de hoop te doen herleven. Dat wil zeggen dat juist in deze fase de aansluiting gezocht wordt bij de verhaalthema's van de Bijbel. Het gaat er daarbij niet om dat een bepaald type verhalen wordt geaccentueerd en dat andere verhalen worden ontkend of afgewezen, maar dat in de grotere verhaallijn ruimte ontstaat voor verhalen van heelheid en van gebrokenheid, in een zinsverband waarin de hoop centraal staat. Anders gezegd: thematisch mogen de verhalen naast elkaar blijven staan,

maar de chronologische lijn biedt een positief perspectief. Toch overwint eens de genade.

Doorwerking stimuleren

De vierde fase is het ontwikkelen van verdergaande groei. Daar kan bij horen het toetreden tot een groep die verder steun kan bieden en het leren van de opgedane ervaringen, bijvoorbeeld door de crisis te gaan zien in het licht van het geloof. Inhoudelijk gaat het in deze fase vooral om het beproeven van de gekozen antwoorden en het consistent herschrijven van het levensverhaal. Als deze fase wordt overgeslagen blijft de gesprekspartner steken in een verhaal dat uit brokstukken bestaat en geen eenheid kent en daarmee gedoemd is bij volgende crises uit elkaar te vallen. In deze fase wordt van de pastor een vasthoudendheid gevraagd. Een gesprekspartner kan tevreden zijn als de acute crisis is opgelost. Om een heilzame vooruitgang in het leven te kunnen ervaren moet echter ook deze fase worden doorlopen. Daarna kan de relatie weer verschuiven naar een gewone interpersoonlijke relatie.

Dat betekent geen loslaten van de ander, maar een andere manier van vasthouden. Juist na verloop van tijd merken mensen dat de aandacht en steun van het begin over is. Dat kan tot gevolg hebben dat ze nog eenzamer achter blijven dan ze tijdens de crisis waren. Een veel gehoorde klacht is dat het in de eerste dagen of weken storm kan lopen, zo erg dat mensen op een bepaald moment uitgeput raken van het vele bezoek. Een paar maanden later zien ze niemand meer. 'Het moet nou maar over zijn...' of 'het is al zo lang geleden...' zijn dan de (onuitgesproken) argumenten. Helaas werkt het in de praktijk zo niet, dat na een vastgestelde tijd alles over is. Soms begint de werkelijke crisis pas na een paar jaar, als er geen bezoek meer komt en niemand meer vraagt hoe het gaat.

Pastoraat betekent in deze situaties een vasthoudendheid en geduld om steeds de ander te horen op het punt waar hij of

zij is. In die zin valt de goede pastor ook op omdat hij / zij oog heeft voor dat wat door anderen niet gezien wordt en 'helpt wie geen helper heeft'. Heel concreet: als iedereen denkt dat het wel ongeveer voorbij is zoekt de pastor naar wat nog niet voorbij is. Als iedereen aan je vraagt hoe het met je zieke partner of kind gaat, vraagt de goede pastor vooral ook hoe het met jou gaat. Enzovoorts. Sommigen doen dat uit zichzelf. Anderen hebben meer training en advies nodig. In elk geval valt op dat pastoraat iets anders is dan een techniek die je even toepast. Het is meer een levenshouding, een levenskunst. In die zin is het ook een gave van Gods Geest, de Trooster.

PASTORAAT IN THEMA'S

Ik heb eerder beloofd nog in te gaan op de specifieke thema's die horen bij de Bijbelse thema's wording, breuk, herstel en toekomst. Ik doe dat hier door bij de verschillende Bijbelthema's vormen van pastoraat te beschrijven. Die beschrijving is niet uitputtend. Over ieder thema valt veel meer te schrijven, en ik beperk me hier bovendien tot pastorale vragen die te maken hebben met waar dit boek over gaat: Omgaan met verlies.

Wording

Het thema wording heeft vooral te maken met de oorsprong en de bestemming van de mens. Het gaat om het leven voor Gods aangezicht, en het dragen van verantwoordelijkheid als rentmeesters van de goede schepping. De mens wordt ingeschakeld in de weg die God met de wereld wil gaan. Een concrete toepassing daarvan zien we in keuze-pastoraat. Daarmee bedoel ik de pastorale hulp die gegeven wordt aan mensen die voor een keuze staan. Dat is een belangrijk aspect van de crisis, van de kruispunten van het leven. In een crisis sta je voor de keus hoe je met de dingen omgaat, en hoe je met je leven verder gaat. Wat heeft een pastor te bieden als het gaat om het maken van keuzes?

Als mensen bij hun keuzes pastorale hulp zoeken vragen ze niet om een beslissing, maar om bijstand. De pastor die de beslissing voor een ander overneemt maakt drie fouten: 1) omdat het niet de eigen keus van de ander is wordt hij of zij in de eigen verantwoordelijkheid beperkt; 2) omdat de beslissing al genomen wordt krijgt de ander niet de ruimte te groeien in zijn of haar ontwikkeling; 3) omdat het misschien niet de beste keus is, draagt de pastor de verantwoordelijkheid voor een eventuele mislukking. De pastor heeft als taak om de zoekende en kiezende mens bij te staan. Niet meer en niet minder.

In keuze-pastoraat zijn vier stappen te ontdekken, die vergelijkbaar zijn met de vier fasen van het crisispastoraat: Verhelderen, Formuleren, Kiezen en Toepassen. Bij het verhelderen gaat het er om dat de zoekende mens een overzicht krijgt over de verschillende keuzen, alternatieven en gevoelens waar het om gaat. Daarmee krijgt hij / zij een beeld van de situatie, de eigen emoties, het eigen levensverhaal dat bepalend aanwezig is, en van de eigen mogelijkheden om tot een keus te komen. Bij het formuleren gaat het om een terugdringen van de veelheid van vragen tot de kern van de zaak: om welke keus gaat het nu concreet, los van alle bijkomende vragen.

De fase van het kiezen kan verdeeld worden in twee vormen. Als het een keus is uit twee of drie mogelijkheden, dan helpt het om op papier van elke mogelijkheid de voor- en nadelen op te schrijven. Let op: wat een nadeel is van de ene mogelijkheid is niet altijd een voordeel van de andere! Door het schema wordt duidelijk op welke punten meer informatie nodig is, welke argumenten zwaarder wegen, en welke minder zwaar, welke nadelen tot voordeel zouden kunnen worden omgebouwd, enzovoorts. Eventueel kunnen de alternatieven in rollenspellen worden uitgetoetst, of kan de pastor vragen om de effecten van de keuzemogelijkheden te beschrijven. Het is verstandig om voordat een definitieve keus gemaakt wordt een rustperiode in te lassen.

Als de keus bestaat uit veel meer mogelijkheden (bijvoorbeeld een opleidings- / beroepskeuze na de middelbare school), dan begin je met brainstormen. Dat wil zeggen dat alle mogelijkheden die in je op komen worden opgeschreven zonder meteen te bepalen welke er afvallen. Door informatie te verzamelen kunnen nog meer opties worden toegevoegd. Als zo de lijst van mogelijkheden is gevormd moet er gesorteerd worden. Laat een lijst maken in de volgorde 'meest wenselijk' tot 'minst wenselijk'. Van die lijst worden de twee of drie meest gewenste alternatieven gekozen, en daarna is het dezelfde beperkte keus als in de vorige alinea beschreven is.

Tenslotte volgt de fase van de toepassing. Als de keus gemaakt is moet je meteen beginnen. Geen uitstel meer. De start moet duidelijk aangezet worden, zodat de omgeving ook duidelijk weet dat je gekozen hebt. Je kunt ook de mensen om je heen vragen om je te helpen of in elk geval niet tegen te werken. Maak een concreet plan om het vol te kunnen houden, wees voorbereid op een terugval (dat gebeurt nu eenmaal in de meeste gevallen), en spreek momenten af om te evalueren en de zaak nog eens op een rijtje te zetten.

Bij deze vorm van pastoraat gaat het om het vinden van de bestemming van de mens. Als pastor heb je daarbij niet de verantwoordelijkheid om de keuze voor een ander te maken. Wel mag je - moet je - ook Bijbelse argumenten aandragen, waardoor sommige mogelijkheden minder voor de hand liggen of zelfs afvallen. Wat de ander daar mee doet is zijn of haar eigen verantwoordelijkheid, maar mijn taak als pastor is te proberen de ander te helpen het leven te leiden in overeenstemming met de weg die God ons wijst.

Breuk

Het thema van de breuk hebben we vooral in twee verschijningsvormen ontmoet: tragiek en schuld. Aangezien het centrale thema van dit boek het lijden is, zullen we dat in dit hoofdstuk niet verder uitwerken. Van belang is alleen nog op te merken dat pastoraat onder het voorteken van de breuk juist ook oog heeft voor lijden en verlies. Daarnaast gaat het echter bij pastoraat van de breuk om de zonde en de schuld. Tenslotte willen we hier ook het thema van de angst aan de orde stellen.

Als we in het pastoraat zonde en schuld tegenkomen, dan is de eerste vraag die beantwoord moet worden de volgende: gaat het om reële schuld, of om een schuldgevoel dat niet op werkelijke schuld is gebaseerd. Er zijn nu eenmaal mensen die zich om alles schuldig voelen, ook al kunnen ze er niets aan doen. Er zijn ook anderen, die werkelijk schuld dragen, maar daar aan voorbij leven. Voor de laatste groep geldt dat het pastoraat vooral ook de weg van de confrontatie zal

moeten zoeken. In dit kader past ook de kerkelijke tucht als een middel om mensen op te roepen tot bekering. Dat wil zeggen dat ze hun eigen onverantwoordelijke gedrag onder ogen zullen gaan zien en tot een verandering in hun leven komen.

In de praktijk lijkt het meestal niet zoveel effect te hebben om met een al te zware confrontatie te beginnen. Zeker in het levensgevoel van moderne mensen past het nauwelijks om aangesproken te worden op je fouten en je schuld. Dat wil zeggen dat we eerst moeten zoeken naar een ingang om hen te kunnen confronteren. Dat past in het overkoepelende kader van de genade. Het gaat er niet om dat we mensen hard willen aanpakken. Wat we in het pastoraat willen bereiken is dat mensen het aan gaan durven om hun eigen zonde en tekort onder ogen te zien. Dat betekent dat we vaak moeten beginnen met een aanvaardende houding, waarbij we de zonde niet goed praten, maar ook niet te snel veroordelen. Als grondregel zou je kunnen zeggen dat je pas mag confronteren binnen een relatie die voldoende geborgenheid biedt om kwetsbaar te zijn. De pastorale weg die dan verder volgt heeft te maken met berouw en vergeving. Daarbij zou het goed zijn als er in onze traditie weer meer ruimte komt om werkelijk te biechten.

Naast het terechte schuldbesef is er ook vaak sprake van schuldgevoel. Voorzover dat niet te maken heeft met werkelijke schuld, komt dat vaak voort uit een verkeerd zelfbeeld, onhaalbare verwachtingen van jezelf of van anderen. Dat wordt meestal niet zo concreet aangeleerd, maar de modellen die ons voorgehouden worden zijn soms zo'n hoog verheven ideaal, dat er voor gewone mensen niet aan te voldoen is. Dat kan dan leiden tot een onvermogen om de genade werkelijk te aanvaarden. De pastorale weg in dit geval is het bieden van aanvaarding, en het verwerken van de negatieve invloeden die (meestal vanuit de jeugd) zijn toegelaten. Wie hier meer over wil lezen verwijs ik naar mijn boekje "Mag ik er zijn?"¹¹

¹¹ Ganzevoort, R.R. (1990) *Mag ik er zijn, over genade en veroordeling*. Kampen

De breuk komt ook aan de orde in de ontwikkeling van de persoonlijkheid. In de relatie tussen de mens en zichzelf en tussen de mens en anderen ontstaat al snel een zekere scheefgroei. Dat kan de vorm aannemen dat je bang bent om je over te geven aan anderen, zodat je je steeds meer in een ijzeren cocon opsluit. Voor het geloof betekent dat een onvermogen om iets van God te ervaren. Het kan ook zijn dat je je juist helemaal uitlevert aan anderen, omdat je bang bent om jezelf te accepteren. Dat leidt tot een passieve en afhankelijke houding, die makkelijk depressieve gevoelens kan opleveren. In het geloof herken je dit onder andere in een te grote nadruk op de zonde, en in een overdreven afhankelijkheid van de invloed van God en de duivel, zodat de eigen verantwoordelijkheid ontkend wordt.

Een andere lijn is die tussen verandering en verstarring. Sommige mensen zijn bang om te veranderen, omdat ze daarmee al hun zekerheid verliezen. Anderen zijn juist bang om gelijk te blijven en zoeken krampachtig naar steeds nieuwe uitdagingen en ervaringen. In het geloof kom je ook deze houdingen tegen.

Bij deze verschillende wezenlijke angsten in het mensenleven heeft het vaak niet zoveel zin om in te gaan op de concrete verschijningsvorm. Zo kan verander-angst geuit worden in dogmatische of orthodoxe bezwaren tegen nieuwere liederen in de kerkdienst. Omgekeerd kan het verlangen naar nieuwe liederen zijn ingegeven door verstar-angst. Dan kun je wel op de discussie in gaan, maar als je niet beseft dat er persoonlijkheden in betrokken zijn die in hun leven beschadigingen hebben opgelopen kom je niet veel verder.

De pastor doet er goed aan om te proberen oog te krijgen voor al die onderhuidse krachten. Als het extreme vormen aanneemt kun je iemand adviseren om daar deskundige psychologische hulp bij te zoeken. In elk geval geldt ook hier dat pastoraat dat uitgaat van de genade mensen aanvaardt met al hun (soms wonderlijke) uitingsvormen.

Herstel

Het thema van het herstel is bij uitstek het keerpunt in het evangelische pastoraat. Daar zien we het werk van God zichtbaar worden in het leven van mensen. Afhankelijk van de vorm waarin de breuk aan de dag treedt (bijvoorbeeld lijden of schuld) krijgt ook het pastoraat een bepaalde vorm. Hier gaan we in op één aspect, namelijk het zoeken van genezing in het gebed. Dat is een gegeven dat we in de Bijbel regelmatig tegenkomen. Ook in de moderne tijd zien we her en der genezers optreden, al dan niet in een christelijk jasje. De vraag is nu wat we daar van moeten denken.

Ik kan niet alles behandelen, maar een paar lijnen moeten denk ik wel duidelijk getrokken worden. In de eerste plaats zie ik geen enkele reden waarom God in onze tijd geen wonderen zou geven. De Bijbel geeft alleen maar aanleiding ze te verwachten waar Gods Woord gebracht wordt en waar de Heilige Geest werkt. Daarnaast moeten we echter rekening houden met het -even Bijbelse- gegeven dat wonderen niet zomaar optreden en niet altijd. Op bepaalde momenten kiest God er voor om sommigen (!) te genezen. Dat betekent dat we ruimte moeten laten voor Gods vrijheid om al dan niet te genezen.

In de tweede plaats zie ik niet in waarom genezing door medische middelen een kleiner wonder zou zijn dan plotselinge genezing op het gebed. De Here God heeft allerlei mogelijkheden om ons goed te doen, en het ene is niet meer of minder geestelijk dan het andere. Daarbij komt nog dat in de Bijbel genezing niet het belangrijkste is, maar dat herstel van de verhouding tussen God en de mensen en tussen de mensen onderling voorop staat.

In de derde plaats moeten we uitkijken dat we niet zo beïnvloed worden door de moderne levensgeest, waarbij alles naar onze wens moet zijn, dat we niet meer kunnen accepteren dat er in ons leven ook gebrokenheid zal blijven. Ik grijp maar weer terug op de vier thema's uit de Bijbel. Hoe wezenlijk herstel ook mag zijn, het is nog niet volledig, want de toekomst is nog niet aangebroken. Dat betekent dat we

de werkelijkheid van de gebrokenheid ook gewoon mogen accepteren.

Zo zal genezing op het gebed een plaats mogen hebben in de gemeente en in het pastoraat. Afhankelijk van de situatie zul je dan de ene keer veel nadrukkelijker en vrijmoediger om een (wonderbaarlijke) genezing mogen bidden dan de andere keer. Zelf zorg ik er wel voor in mijn woorden niet zoveel verwachtingen te wekken dat uitblijven van de genezing tot nog grotere problemen zou leiden. Al te vaak hebben mensen na een dergelijke teleurstellende ervaring het gevoel gekregen dat kennelijk hun geloof niet voldoende is, en dat verergert de situatie alleen maar. Ik pleit dus niet voor of tegen gebedsgenezing, maar voor een open, verwachtede en tegelijk voorzichtige aanpak. Gods nabijheid is belangrijker dan of en hoe er genezing optreedt.

Toekomst

Vanuit het thema van de toekomst krijgt het pastoraat vooral gestalte in het leren leven vanuit de hoop. Dat heeft iets van berusting in zich. Stil maar, wacht maar, alles wordt nieuw. Alleen: hier gaat het niet om een passieve houding, waarbij alle levensmoed verdwijnt omdat het pas later iets zal worden. Het gaat er veel meer om dat we het lijden van de tegenwoordige tijd kunnen verdragen, omdat we weten dat - hoe erg het ook zijn mag - de heerlijkheid van de toekomst altijd meer is (Romeinen 8:18). Als ik die zekerheid niet zou hebben zou de moed me allang in de schoenen gezonken zijn. Waar zouden we nog voor leven, als de toekomst er niet zou zijn?

Voor veel mensen die iemand verloren hebben is het heel belangrijk dat ze mogen geloven dat ze hem of haar weer terug zullen zien op de nieuwe aarde. Ik kan me dat goed voorstellen. Tegelijk kan ik op Bijbelse gronden weinig duidelijkheid geven over de vraag of dat echt zo zal gebeuren. Voor mijzelf is er ook niet zo de behoefte om dat precies te weten. Of ik bijvoorbeeld mijn gestorven zontje zal terugzien is voor mij nog steeds een vraag. Maar als ik

niet zeker zou geloven dat hij bij God mag wonen en spelen, en dat zowel hij als wij eens in Gods nieuwe tuinstad mogen leven, dan zou de dood misschien wel ondraaglijk zijn. Die hoop (dat is: zekerheid) geeft me de basis om het te kunnen verdragen.

PASTORAAT IN TYPEN

Zoals ik in deel I heb beschreven zijn er in de wisselwerking tussen crisis en geloof vier typen te ontdekken. Die vier typen vragen ook allemaal om een eigen benadering in het pastoraat. Daarom is het goed in het begeleiden van mensen die een crisis hebben doorgemaakt te achterhalen hoe de invloed van het geloof op de crisis en andersom is. In de volgende bladzijden probeer ik nog wat concreter richting aan te geven voor het omgaan met mensen van de vier verschillende typen.

Verdieping

Het type 'verdieping' bestaat uit mensen voor wie de invloed van het geloof op de crisis en de invloed van de crisis op het geloof allebei positief zijn. Deze groep viel op door een positieve ervaring van de relaties met de sociale omgeving. Daaruit mogen we concluderen dat waarschijnlijk een positieve omgeving een goede invloed heeft op de crisisverwerking en op het geloof. Dat lijkt misschien een open deur (in elk geval voor mensen met enige levenservaring), maar in de praktijk lijkt het toch nodig om hier op te wijzen. Voor het pastoraat liggen hier een paar belangrijke aanwijzingen.

Allereerst heeft pastoraat een preventieve functie. Door in een gemeente te werken aan een goede sfeer en opbouwende relaties, ontstaat een context die in de crisis steun kan bieden. Uit ons onderzoek bleek bovendien dat de ervaring van de omgeving tijdens de jeugd ook invloed heeft op latere crises. Dat betekent dat ook de zorg voor kinderen in de gemeente belangrijk is, omdat daar de basis wordt gelegd voor hoe ze in hun verdere leven met God en mensen kunnen omgaan, juist ook in de crises.

Daarnaast is het pastoraat tijdens de crisis vooral ondersteunend van aard. Het is belangrijk dat je juist dan kunt ervaren dat je er niet alleen voor staat. De pastor hoeft

feitelijk niet zo heel erg veel te doen. Alleen al de nabijheid betekent een versterken van de context. Dat betekent dat het simpele kaartje of bezoekje aan een zieke of rouwende een belangrijk hulpmiddel is om mensen bij te staan, sterker nog: dat het een teken van Gods aanwezigheid is.

Vernieuwing

Het type 'vernieuwing' bestaat uit mensen voor wie de invloed van het geloof op de crisis een probleem is. Door de crisis komen ze echter tot een verandering in het geloof, en daarna kan het geloof alsnog een positieve invloed krijgen. Daarvoor is nodig dat er positieve aanknopingspunten zijn tijdens de crisis, en de pastor kan die (voor een deel) bieden. Dat betekent dat ook hier aanwezigheid en ondersteuning erg belangrijk zijn. Daarnaast heeft het pastoraat voor de groep mensen als doel te stimuleren tot groei en verandering. Ze zoeken namelijk een nieuwe manier van omgaan met God en met de mensen. Pastoraat voor het type vernieuwing heeft dan ook een onderwijzend aspect. Vaak zijn het mensen die stuk lopen op een bepaald beeld van God, en op een (Bijbels gezien) eenzijdige visie op het lijden (bijvoorbeeld straf op de zonde). Door dat in de gesprekken te verbreden tot de vier thema's die we besproken hebben, en door alle nadruk te leggen op de genade en de liefde van God, kan er de ruimte komen voor de vernieuwing die mensen zoeken.

Daar zit ook een riskante kant aan. Vaak zoeken mensen naar nieuwe antwoorden buiten de gangbare wegen. Soms komen ze met gedachten aanzetten die nauwelijks meer in overeenstemming zijn met de Bijbel, of die al even eenzijdig zijn als de eenzijdige leer waarmee ze zijn opgegroeid. Als pastor moet je daar niet te benauwd voor zijn. Ook hier komt het er op aan mensen trouw te blijven, maar ze tegelijk een houvast te bieden dat ruim genoeg is, en toch serieus neemt wat God ons in de Bijbel gegeven heeft. Zo krijgt het onderwijzen naast een verruimende soms ook een corrigerende kant.

Aanvechting

Het type 'aanvechting' bestaat uit mensen voor wie het geloof stimuleert om de crisis te verwerken, maar waarbij de crisis

een wezenlijk probleem is voor het geloof, omdat er in het geloof eigenlijk geen plaats is voor de negatieve ervaringen. Naast het ondersteunen door de sociale context (en daarbij hoort het inschakelen van de gemeente) is het de taak van de pastor om hier te helpen een evenwichtiger geloofsleven op te bouwen. Dat betekent dat vanuit de vier thema's met name de gebrokenheid een eerlijker en Bijbels plaats te geven in het verhaal. Voor het pastoraat betekent dat dat de negatieve ervaringen voluit serieus worden genomen. Ook twijfel, woede, en de ervaring dat je van God niets kunt merken, zijn in ons leven toelaatbaar. Tegelijk mogen we gaan zien dat al die verhalen ingepast zijn in de totale verhaallijn, die van de wording tot aan de heerlijke toekomst doorloopt.

Blokking

Het type 'blokking' bestaat uit mensen voor wie de invloed van de crisis op het geloof en van het geloof op de crisis allebei negatief zijn. Ook de relaties met de omgeving zijn negatief, en dat kan wel eens een belangrijke oorzaak zijn. De taak van de pastor is hier ondersteunend en confronterend. Dat is geen makkelijke taak. Door de geblokkeerde relaties is er vaak een geweldig wantrouwen, en wanneer je probeert dat te doorbreken moet je rekenen op een soms felle strijd. De geblokkeerde mens zal alles doen om te 'bewijzen' dat ook de pastor hem of haar in de steek laat. Dat betekent dat hier een grote vasthoudendheid gevraagd is. Vaak kun je alleen door zelf trouw te blijven (tot in het onmogelijke) iets laten ervaren van de trouw van God. Tegelijk mag er in die geborgenheid iets duidelijk gemaakt worden van de confronterende boodschap van het evangelie. Het doel is dat de ander een nieuwe visie op de mens en op God krijgt.

Uiteindelijk geldt zo voor al deze mensen, die de gebrokenheid in hun leven zijn gaan ervaren (en wie is dat niet?), dat het pastoraat probeert iets van de heelheid, van

het heil, erfahrbaar te maken. De pastor is geen supermens, die ongevoelig is voor het leed van de wereld. Het is een gewond en gebroken mens, die bondgenoot wil zijn voor anderen. Het is samen met anderen in de afgrond van het lijden kijken, maar dan ook samen vanuit de afgrond omhoog kijken naar de God die aan het begin en aan het einde van ons leven staat. Onze hulp is in de naam van de Here, die de hemel en de aarde gemaakt heeft (en ook ons), die trouw blijft tot in de eeuwigheid en niet meer loslaat wat Hij begon.

PASTORAAT IN VERHALEN

Aan het einde van dit boek gekomen moet ik op nog één vraag ingaan. Ik heb namelijk vrijmoedig gebruik gemaakt van het model van 'het verhaal', en dat levert gegarandeerd vragen op. Ten diepste komen die neer op de vraag of we hier niet te menselijk bezig zijn, en of God niet buiten spel komt te staan. Worden crisisverwerking en geloof zo tot puur menselijke ideeën over God? Moet het niet eigenlijk gaan om Gods openbaring en zijn ingrijpen in onze levens? Zijn verhalen wel zo de basis van het leven als hier voorgesteld wordt, of is de relatie met God en mensen het beginpunt? Moet het pastoraat niet veel meer een verkondiging zijn van het heil dan 'alleen maar' het helpen van mensen om hun eigen verhaal op orde te krijgen? Is er wel genoeg aandacht voor het werk van de Heilige Geest? Uiteraard zullen de vragen niet volledig beantwoord kunnen worden, maar ik moet er wel iets over zeggen.

Zoals ik al eerder heb gezegd is het verhaal 'maar' een model. Dat betekent dat het ons helpt om bepaalde zaken beter te gaan begrijpen. Het gaat mij dan niet om de tegenstelling tussen het verhaal en bijvoorbeeld de openbaring of de relatie. Liever wil ik laten zien hoe we door het model van het verhaal beter gaan zien wat een relatie is, en hoe openbaring werkt.

Het menselijk leven is geen kluizenaarsbestaan. Het begint in relatie tussen anderen (de ouders) en met die anderen. Vanaf het eerste begin wordt de mens aangesproken. Dat betekent dat mijn identiteit zijn bron vindt in hoe ik als 'jij' wordt aangesproken. Hoe ik mijzelf zie hangt daarmee vanaf het begin af van hoe anderen mij zien. Anders gezegd: mijn zelfbeeld is een antwoord op het beeld dat anderen van mij hebben. Het verhaal dat ik van mijn leven maak is mede

opgebouwd uit de verhalen die anderen over mij maken, en uit de rollen die ik in hun verhalen speel.

Dit is een beetje technisch geformuleerd, maar het komt er op neer dat wanneer die anderen mij accepteren en liefhebben, dat ik zal leren ook mijzelf te zien als waardevol. Als ik van hen leer dat ik afgewezen wordt, of pas wordt aanvaard als ik aan allerlei voorwaarden voldoe, dan zal ik ook zo in het leven staan. Mijn verhaal begint dus niet in het luchtledige, het begint in de verhalen van anderen.

Net zo begint mijn verhaal als gelovige niet in mijzelf. Ook dat vindt zijn basis in hoe een Ander mij ziet, in de rol die ik speel in het verhaal van die Ander. Wie ik ben begint in de relatie met God, die mij liefheeft en mij onvoorwaardelijk accepteert. Omdat Hij mij als 'jij' aanspreekt, leer ik 'Ik' te zeggen in de relatie met Hem. Omdat Hij Zich openbaart kan ik geloven.

Alleen: het blijft niet bij een verhaal van anderen. Ik zal daar zelf ook mee verder moeten. Op het woord / Woord dat van buitenaf komt (zowel van mensen als van God) volgt mijn antwoord. Hoe invloedrijk ook de verhalen en beelden die anderen van mij hebben, ze bepalen me niet volledig. Ik zal zelf die verhalen moeten gaan verstaan en met die verhalen mijn eigen verhaal vormgeven. Ik zal zelf mijn identiteit moeten opbouwen op basis van de identiteit die anderen aan mij toekennen.

In het verhaal dat ik zo opbouw van mijn eigen leven spelen de relaties een wezenlijke rol. Ze vormen het kader waarbinnen ik leef en mijzelf kan gaan verstaan. Ze vormen het publiek voor wie ik me moet verantwoorden. Ze vormen ook de bouwstenen van het verhaal, want mijn levensverhaal gaat over mijn leven in relatie tot die anderen. Juist het model van het verhaal kan daarom duidelijk maken hoe belangrijk die relaties zijn.

Als we dit toespitsen op de plaats van God in het menselijk leven, dan gaan we zien dat op geen enkele wijze afbreuk wordt gedaan aan het belang van de openbaring. Sterker nog: dat het daar allemaal begint. Zonder Woord van God geen antwoord van de mens. Zonder verhaal van God geen

verhaal van ons. Zonder openbaring geen ervaring en geen geloof. Zonder relatie van God met ons geen relatie van ons tot God. Hij heeft het eerste Woord, en wij antwoorden daarop.

Tegelijk is het echter zo dat in ons leven vooral ook ons antwoord een rol speelt. Hoe wij de openbaring lezen is van grote invloed op hoe wij de relatie met God kunnen ervaren. Geloof heeft dan ook de vorm van een verhaal, een antwoord op wat God heeft gezegd en gedaan. In ons verhaal verwoorden we de relatie met God en de dingen die Hij in de geschiedenis en in ons leven heeft gedaan.

Heel nadrukkelijk: het heeft de vorm van een verhaal, zoals ook de Bijbel de vorm heeft van verhalen. Het gaat er niet om dat het 'maar verhaaltjes' zijn. Het woord verhaal zegt niet dat het niet echt is. Het zegt dat er een bepaalde structuur in zit die duidelijk maakt wat de betekenis er van is. Zo is de openbaring gestructureerd als een verhaal. Zo ook worden verhalen openbarend voor ons leven.

Als het ook daadwerkelijk gebeurt dat Gods Woord betekenis krijgt in ons leven, dan is dat naar mijn overtuiging het werk van Gods Geest. Waar het in het geloof en in het pastoraat om gaat, dat is dat ons verhaal wordt verbonden met het verhaal dat God ons heeft meegegeven. Die versmelting van de verhalen, waardoor ons verhaal wordt opengebrouwen en wordt vernieuwd is werk van de Geest. Zo zorgt God zelf er voor dat ons leven en ons verstaan van onszelf en de wereld om ons heen meer en meer in overeenstemming komt met hoe Hij zelf ons en de wereld ziet.

Als we spreken over het werk van de Geest, dan is het niet meer mogelijk precies te onderscheiden tussen wat wij doen en wat de Geest doet. Het verlossingswerk van de Here Jezus staat las het ware buiten ons. Het gebeurt voor ons, maar tegelijk los van ons en zonder ons. Hij stierf eenzaam, alleen en in de steek gelaten. Dat betekent dat het werk van de Here Jezus van buitenaf komt en tegenover ons staat. Bij het werk van de Heilige Geest is dat anders. Dat gebeurt in

ons, met ons en door ons heen. Daar is de tegenstelling verdwenen, en kunnen we niet meer aangeven waar wij spreken en doen, en waar de Heilige Geest spreekt.

In dit kader wordt het duidelijk dat geloof en pastoraat in eerste instantie werk van God zijn. Hij spreekt. Hij komt naar ons toe. Hij legt de basis. Hij werkt ook zo in onze levens door dat ons antwoord en ons verhaal door Hem worden beïnvloed. Dat betekent dat het pastoraat ook verkondigend is. Ik bedoel daar niet mee dat altijd een confronterend woord moet worden gesproken. Verkondiging is in de eerste plaats het bekendmaken van het heil en de heelheid van God. Dat wil zeggen dat Gods genade wordt doorgegeven. Dat kan gebeuren met woorden, het kan ook gebeuren door simpelweg aanwezig te zijn. Waar je in het licht van het evangelie mensen bijstaat, daar vindt verkondiging plaats. Dat is het werk van de Heilige Geest, die in, met en door mensen heen spreekt.

Die verkondiging kan openbarende werken. Dat wil zeggen dat er voor mensen een licht opgaat, dat ze opeens iets gaan zien en ervaren van Gods heil. Ook dat is werk van de Geest. Die openbaring werkt in de lijn van de geschreven openbaring, de Bijbel. Voor veel mensen gebeurt dat ook met teksten uit de Bijbel. Bepaalde geschiedenissen waarover in de Bijbel verteld wordt bieden aanknopingspunten, en met name de psalmen zijn talloos tot troost en steun geweest. Daar mogen we ook in het pastoraat ruimschoots gebruik van maken. Niet als een stok om mensen het zwijgen op te leggen, maar als een gids waarmee ze door de woestijn van hun leven verder kunnen gaan, als een belofte dat na het dal van diepe duisternis de gastheer ze aan tafel nodigt (Psalm 23). Het hoeft niet altijd met Bijbelteksten, maar het blijkt in de praktijk vaak een machtige bron van openbaring te zijn in de worsteling van hun verhalen.

Ik heb niet alles gezegd. Aan het einde van dit boek is er geen pasklare oplossing voor de vragen van het leven. Hopelijk is er wel iets zichtbaar geworden van de ernst van de vragen en van de mogelijkheid om in die vragen met God verder te gaan. Ook hoop ik dat helpers, zij die bij-staan, iets

meer mogelijkheden zien om een mens in nood vast te houden.